

سِنڌِي صَوَر تَخَطِي

مصنف:

ڊاڪٽر غلام علي الانا

سِنڌِي ٻوليءَ جو با اختيار ادارو
حيدرآباد-سندھ

سنڌي صورتخطي

سنڌي صورتخطي

(نئين سر وڌيڪ سڌاريل ۽ وڌايل)

ڊاڪٽر غلام علي الانا

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو

حيدرآباد، سنڌ

پاڪستان

۱۴۱۳ھ/۱۹۹۳ع

سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري جا حق ۽ واسطا قائم

پهريون ڇاپو:	آڪٽوبر ۱۹۶۴ع
ٻيون ڇاپو:	جون ۱۹۶۵ع
ٽيون ڇاپو:	جولاءِ ۱۹۶۹ع
چوٿون ڇاپو:	مئي ۱۹۹۳ع
تعداد:	هڪ هزار
قيمت:	۴۵ روپيا

ملڻ جو هنڌ:

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو
سنڌ صوبائي ميوزيم، نيشنل هاءِ، وي
حيدرآباد، سنڌ

۴

مرڪزي ڪتاب گهر
نمبر ۹۷۲، گل شاھ محلو
گاڏي کاتو، حيدرآباد
سنڌ، پاڪستان

هي ڪتاب سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري جي ڪمپيوٽر تي ڪمپوز ٿيو ۽ اداري جي
سيڪريٽري عنايت الله جوڻيجي ڇپائي شايع ڪيو.

انتساب

مٺڙي امڙ جي نالي

جنهن مون کي سنڌيءَ ۾

لولي ڏني.

غ — الانا

خاص اشارا

هن ڪتاب ۾ ڪي نشان ڪم آندا ويا آهن، جن جي سمجهاڻي ضروري آهي، ڇاڪاڻ ته ممڪن آهي ته اهڙا نشان ٻين ڪتابن ۾ ٻي معنيٰ رکندا هجن.

[] چورس ڏنگيون (square brackets) — انهن ڏنگين ۾ ڏنل نشان ڏيکارين ٿا ته اهي آواز (sounds) آهن.

// ليڪن جي وچ ۾ ڏنل نشان ڏيکارين ٿا ته اهي ”صوتيه“ (Phonemes) 'حرف يا اکر ڪي ڪامائن اندر رکيو ويو آهي.

< بدلجي ٿئي ٿو.

عنوان جي فهرست

صفحہ	عنوان	نمبر
۹	ٻھراڳ	
۱۰	ٻئين ڇاڀي جا پيش لفظ	
۲۳	چوٿين ڇاڀي جا پيش لفظ	
۲۹	سنڌي ٻوليءَ جي لپيءَ ۽ قدامت جا اهڃاڻ	۱.
۳۵	ديسي سنڌي رسم الخط جا ڌار ڌار نمونا	۲.
۳۸	خواجڪي سنڌي صورتخطي	۳.
۴۴	عربي - سنڌي صورتخطي	۴.
۶۱	(الف) ڇڻامي ۾ لکيل سنڌي لفظ	
۶۴	(ب) البيرونيءَ جي ڪتاب ۾ ڏنل سنڌي لفظ	
۷۷	(ت) چڀسي ٻوليءَ جا لفظ	
۸۰	(ث) البيرونيءَ جي ڪتاب ۾ لکيل وڌيڪ لفظ	
۹۱	مخدوم ابوالحسن جي سنڌي	۵.
۹۴	رسم الخط لاءِ سرڪاري ڪميٽي	۶.
۱۰۰	ايلس واري صورتخطي	۷.
۱۰۲	ايلس جي ٺاهيل صورتخطيءَ جون خصوصيتون	۸.
۱۰۵	ايلس واري صورتخطيءَ ۾ وڌيڪ خصوصيتون	۹.
۱۱۰	سُر - (Vowels)	۱۰.
۱۱۴	شد	۱۱.

<u>صفحو</u>	<u>عنوان</u>	<u>نمبر</u>
۱۱۴	جزم	.۱۲
۱۱۵	تتوین	.۱۳
۱۱۶	همزو	.۱۴
۱۱۸	گهڻا سر	.۱۵
۱۲۰	وسرگائي	.۱۶
۱۲۱	ايلس جي صورتخطيءَ تي ڊاڪٽر ٿرومپ جي تنقيد	.۱۷
۱۲۹	ايلس واري صورتخطيءَ ۾ لفظن جي صورتن ۾ اختلاف	.۱۸
۱۳۶	هاڻوڪي صورتخطيءَ ۾ عام خاميون	.۱۹
۱۴۵	صاف سر ۽ جزم	.۲۰
۱۴۹	وسرگ آواز	.۲۱
۱۵۱	شد	.۲۲
۱۵۲	ببليوگرافي	.۲۳

مهاڳ

”سنڌي صورتخطي“ جو پهريون ڇاپو ڇهن مهينن اندر ختم ٿي ويو، ۽ ٻئي ڇاپي لاءِ پريس جا ڌڙ ڪڍڻا پيا. پهريون ڇاپو سنڌ جي اُستادن، دانشورن ۽ تعليمي ماهرن زباني طور ته پسند ڪيو، پر مون کي خوشي تڏهن ٿئي ها جڏهن ڪو صاحب تڪليف وٺي هن فن تي علمي جائزو وٺي ڪجهه لکي ها ۽ منهنجي رهبري ڪري ها.

سچ پچ ته مون کي خوشي تڏهن ٿيندي جڏهن ڪو ڄاڻو، منهنجي طرفان ڪيل سفارش تي ڪجهه لکي، انهن تي فني ۽ علمي بحث ڪندو. آءٌ ايترو ضرور چونڊس ته تنقيد علمي ڪرڻ گهرجي. ”صورتخطيءَ“ جي فن تي علمي تنقيد لاءِ صوتيات جي علم جي ڄاڻ جي گهڻي ضرورت آهي، ائين نه ٿئي جو مٿان ڪو صاحب پاڻ کي ئي ماهر سمجهي چوي ته مصنف کي فلائن فلائن ڪتابن جو مفهوم سمجهڻ ۾ ٿي آيو آهي، ڇاهي پاڻ انهن ڪتابن کي سمجهي سگهيو هجي يا نه.

ٻئي ڇاپي ۾ مون کي درستيون ۽ تبديليون به ڪيون آهن. ڪن انگريزي لفظن جا نعم البدل به مقرر ڪيا اٿم، جن جي وڌيڪ چنڊ ڄاڻ ”سنڌي صوتيات“ نالي ڪتاب ۾ ڪئي ويئي آهي.

ٽيون ڇاپو سڌاريل ڇاپو آهي، جنهن ۾ ڪافي اضافو ڪيا ويا آهن. آءٌ سنڌ يونيورسٽيءَ جي عملدارن جو شڪرگذار آهيان جن منهنجو هي ڪتاب ايم. آي. (فائل) جي ڪورس تي رکيو آهي. اُميد ته ايم. اي. جا شاگرد هن مان گهڻو فائدو حاصل ڪندا.

غ. ا.

ٽئين ڇاپي جا پيش لفظ

۱. سنڌي زبان جي ”بنياد“ تي تاريخي لسانيات (Historical Linguistics) جي لحاظ کان ڪافي زماني کان بحث هلندڙ آهي. ڪن بزرگن ته انهيءَ سلسلي ۾ جذبات کان ڪم ورتو آهي، ۽ سنڌيءَ جي موجوده تحريري صورت کي بنياد وٺي، پنهنجو هڪ مخصوص نظريو قائم ڪيو اٿن. انهن صاحبن روزمره واري ٻوليءَ (spoken language) جي ساخت ۽ سٽاءَ توڙي صرف-نحو جو جائزو تشریحي لسانيات (Descriptive linguistics) جي روشنيءَ ۾ نه ورتو آهي. اگرچ ڪن صاحبن هن ڏس ۾-يعني ساخت، سٽاءَ ۽ صرف-نحو جي باري ۾-پنهنجي نظر ڊوڙائڻ جي ڪوشش ڪئي به آهي، پر انهن جا نتيجا به محض ظني آهن، نتيجو اهو نڪتو آهي جو سنڌي آوازن (sounds) ۽ انهن جي تحریر ٿيل صورت (written symbols) کي هڪٻئي ۾ منجهايو ويو آهي، ۽ صوتياتي اصولن ماتحت سنڌي آوازن جو جائزو نه ورتو اٿن. ساڳي حالت سنڌي صرف-نحو جي به ڪئي ويئي آهي. نه صرف سنڌي صوتيات جي نظام جو مطالعو غير اطمینان بخش آهي، پر سنڌي صرف-نحو کي به عربي ۽ انگريزي صرف-نحو جي روشنيءَ ۾ ڄاڻڻ ۽ پرکڻ جي ڪوشش ڪئي اٿن. سنڌي زبان جي باري ۾ ڪڍيل اهڙا نتيجا ثابت ٿا ڪن ته عالمن سنڌي ٻوليءَ متعلق ڪجهه لکڻ کان اڳ پنهنجو مخصوص نظريو اول قائم ڪيو آهي، ۽ پوءِ ان نظريي جي روشنيءَ ۾ ٻوليءَ جي جائزي وٺڻ جي ڪوشش ڪئي اٿن. انگريزي زبان سان به قديم نظريي وارن عالمن (Traditional scholars) اهائي ڪار ڪئي آهي، انهن بابت لسانيات جو جڳ مشهور اميريڪي ماهر بلوم فيلڊ لکي ٿو:

The development so far outlined show us what eighteenth century scholars knew about languages.

They stated the grammatical features of language in philosophical terms and took no account of the structural difference between language, but observed it by forcing their description into the scheme of Latin grammar. They had not observed the sounds of speech, and confused them with the written symbols of the alphabet. Their failure to distinguish between actual speech and the use of writing distorted also their notions about the history of languages" (1).

۴. مطلب ته روزمره واري ٻوليءَ بدران، تحرير ٿيل ٻوليءَ جي جائزي کي اصل ٻوليءَ جو جائزو سمجهيو ويو آهي، جو درست نه آهي.

۲. ۱۹۶۰ع کان اڳ سنڌي زبان جي اصلي بنياد لاءِ عام طور ٻه نظريا مشهور هئا: انهن مان پهريون نظريو هيءُ آهي ته سنڌي ٻولي، پراڪرت، ڀالي، شؤرسيني، اڀيرنش ۽ وراڇڊ اڀيرنش جي معرفت سنسڪرت مان نڪتل آهي، ۽ ٻيو نظريو هيءُ آهي ته سنڌي عربيءَ جي مائٽ ٿئي. ۱۹۶۰ع ۾ سنڌي ادب جي هن شعبي جي مطالعي ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ نئون انقلاب آندو. ڊاڪٽر صاحب پنهنجي هڪ مضمون ذريعي، اڳوڻن نظرين کي رڻي، اهو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ته ”سنڌي ٻولي بنيادي طور سنڌو سنئون سنسڪرت مان نڪتل ناهي، بلڪ سنسڪرت کان اڳ واري دور جي سنڌو ماڻھو جي قديم ٻولي آهي“ (۲).

۳. مون کي ننڍي هوندي کان ئي ٻولين جي ڄاڻ ۽ واقفيت جو شوق پئي رهيو آهي. ويتر ايم. اي. (سنڌي) جي ڪورس ۾ فلاسافيءَ جي ٿوري گهڻي مطالعي ڪرڻ ڪري منهنجو شوق هڪاري وڌيو. تازو رب ڪريم مون تي وڙ ڪيو. منهنجي مرشد مهربان ۽ منهنجي عقيدتي (اسماعيليه) جي امام،

(1) Bloomfield, L., Language, George Allen and Unwin Ltd., London, 1961, p.8.

(۲) نبي بخش خان بلوچ ڊاڪٽر ۽ سنڌي ٻولي جي مختصر تاريخ، حيدرآباد، ۱۹۶۲ع، ص. ۱۰.

سیدنا و مولانا شاہ کریم الحسینی، آغا خان چوٿين، پنهنجيءَ نوازش سان مون کي اعليٰ تعليم جي حاصلات لاءِ ولايت وڃڻ جو ارشاد فرمايو، ۽ ساڳئي وقت، پنهنجي خانداني سخاوت جي اصول پٽاندر، پنهنجي ذاتي خزاني مان خرچ ڏيڻ به قبول فرمايائون. مون موقعو غنيمت سمجھي، لسانيات جي علم جي ڄاڻ لاءِ لنڊن يونيورسٽيءَ جي ”اسڪول آف اوريئنٽل آئنڊ آفريڪن اسٽڊيز“ جي لسانيات جي شعبي ۾ داخلا ورتي. ٻن سالن جي عرصي دوران مون ايم. اي. جي تياري ڪئي، ۽ ”سنڌي ٻوليءَ ۾ عربي زبان جي عنصر“ (The Arabic Element in Sindhi) جي عنوان سان مقالو (Thesis) ^۳ لکي پيش ڪيم، جنهن تي مون کي ايم. اي. جي ڊگري ملي. لنڊن ۾ تربيت حاصل ڪرڻ کان پوءِ وطن واپس وري ڪجهه وقت ماحول جو مطالعو ڪندو رهيس، ۽ ساڳئي وقت سنڌي ٻوليءَ جي باري ۾ سنڌ ۾ ڇپيل ڪتاب به پڙهندو رهيس. مون کي معلوم ٿيو ته لسانيات جي فن تي، سواءِ چند انگريزي ڪتابن جي، ڪنهن به سنڌي ڪتاب ۾ فني بحث ٿيل نه آهي. انهن مان ڪن ۾ فلاحيءَ جو عنصر گهڻو آهي، پر اهي عنصر به جديد اصولن موجب نظر ثاني ڪرڻ جهڙا آهن.

^۴ هن ڪتاب جي لکڻ لاءِ مون کي شوق تڏهن پيدا ٿيو، جڏهن مون ڏٺو ته:

(الف) سنڌي ڪتابن ۾ الف-ب، رسم الخط ۽ صورتخطيءَ ۾ فرق ڄاڻايل نه آهي.

(ب) صورتخطي ۽ الف-ب جي بيان ڪندي حرف، صورت ۽ آواز جي فرق کي نظر انداز ڪيو ويو آهي (۱).^۵

منڪن آهي ته اهي غلط بيانين اڳتي هلي حقيقت جي صورت وٺن،

(۱) آڏواڻي پيرو مل: وڏو سنڌي وياڪرڻ، ڀاڱو ٻيون، هندو پريس، ڪراچي، ۱۹۲۶ع، ص ۱ ۽ ص ۲.

انهيءَ ڪري مون سڀ کان پهرين ”سنڌي صورتخطيءَ“ تي قلم کنيو آهي. هن ڪتاب ۾ جيتوڻيڪ صوتياتي نظام ۽ صوتياتي اصولن جي باري ۾ وضاحت سان ذڪر نه ڪيو ويو آهي، ڇاڪاڻ ته اهو هڪ جدا موضوع آهي، تنهن هوندي به صورتخطيءَ (Orthography) تي بحث ڪندي ڪن ”فني اصطلاحن“ (Technical terms) جو ذڪر ڪرڻ ضروري سمجهيو ويو آهي.

۵. سنڌي صورتخطيءَ (عربي- سنڌي صورتخطي) تي خاص ڪري انهيءَ سبب جي ڪري به قلم کنيو، جو تازو هندستان ۾ مسٽر لوڪناٿ پنهنجي ڪتاب ”سنڌي ٻوليءَ جي لپي“ ۾، عربي- سنڌي صورتخطيءَ خلاف سخت ڪلاميءَ کان ڪم ورتو آهي. ديوان لوڪناٿ عربي- سنڌي رسم الخط کي غير وڳيانڪ (unscientific) ثابت ڪرڻ لاءِ خود عربي رسم الخط جي خلاف غير وڳيانڪ دليل ڏنا آهن. هنن لفظن لکڻ مان منهنجي اها مراد ڪانهي ته ديوناگري خط غير وڳيانڪ آهي، پر ديوان لوڪناٿ جي ڪتاب ۾ ڪيل بحث ثابت ٿو ڪري ته پاڻ سنڌي صوتياتي نظام توڙي عربي رسم الخط جي اصولن بابت گهٽ ڄاڻ ٿو رکي، نه ته جيڪر پنهنجي ڪتاب ۾ اهڙو اظهار هرگز نه ڪري ها. ديوناگري خط سان بي پناهه محبت يا ڪٽر هندستانين وٽ سرخرو ٿيڻ لاءِ ٻيا به ڪيترائي رستا ٿي سگهن ٿا. عربي رسم الخط سان دشمنيءَ سبب يا پاڪستانين خلاف نفرت جي اظهار ڪرڻ لاءِ، انهيءَ طريقي سان سرخرو ٿي حاصل ڪرڻ، هڪ اديب لاءِ مناسب نه آهي.

ديوان لوڪناٿ جي الزامن ۽ اعتراضن جي جواب کان اڳ بهتر ٿيندو ته اول سندس ڪتاب مان ڪي ٽڪرا ڏجن، جن ۾ هن اعتراض ڪيا آهن:

(الف) ”عربي- سنڌيءَ جي لکاوٽ جو اُچارن سان ڪوبه تعلق نه

(۱) الف- ب: نشانن جو اهو طريقو، جو ڪنهن به زبان جي ڌار ڌار آوازن کي لکت ۾ نمايان ڪري (ڏسو حاشيو صفحو ۱۴)

آهي، اچار هڪڙو ته لکڻ جو طريقو ٻيو. هن زماني ۾ ته خود آمريڪا ۾ انگريزيءَ کي سڌاري، اچارن موجب لکيو ٿو وڃي، ۽ نه ڪه جهوني طريقي سان، جنهن ۾ اکر جون ماترائون هڪڙيون ته اچار ٻيو“ (۱).

(ب) ”عربي- سنڌي بنهه غير وگيانڪ لپي آهي. زبان جيڪي به سپاويڪ اچار ڪري ٿي، عربي لپي انهن اچارن کي صورت ڏيڻ کان قاصر آهي“ (۲).

(ت) ”هن (عربي- سنڌي) جڏي ۽ غير وگيانڪ لپيءَ ڪارڻ اسان هزارين لفظن جا اچار ڦيرائي، انهن لفظن جي صورت بدلائي ڇڏي آهي. نه فقط ايترو، ليڪن هن غير وگيانڪ لپيءَ جي هڪ سؤ سالن جي اثر هيٺ اسان جي زبان صحيح اچارن ڪرڻ کان قاصر ٿي پيئي آهي، جنهنڪري اسان جا سنڌي، سنسڪرت شلوڪن جا اچار اهڙا ڪندا آهن، جن ته عربي ويٺا پڙهن“ (۳).

هن ڪتاب ۾ اڳتي هلي، اسان لسانيات جي هڪ انگريزي ماهر، برٽن (Burton) جا اهي رايو ڏنا آهن، جن ۾ هن عربي رسم الخط جي خصوصيتن

صفحي ۱۳، واري حاشئي سان ملائي پڙهو:

صورتخطي: ڪنهن به زبان ۾ لفظن ۽ جملن جي لکت لاءِ آوازن جي تحرير ٿيل صورتن کي اهڙي نموني استعمال ڪيو وڃي جو اها لکيت معياري ۽ درست هجي. لسانيات جي اصولن موجب، صورتخطيءَ ۾، ڌار ڌار خطن جي ڌار ڌار اچار (variant pronunciation) موجب، لفظن کي ڌار ڌار نموني لکڻ، درست نه آهي. صورتخطيءَ لاءِ لازمي آهي ته هر لفظ کي هڪ ئي مقرر صورت هجي. جملن ۾ لفظن جا اچار، انفرادي (isolated) طور اچاريل لفظن کان الڳ ٿيندا آهن، صورتخطيءَ ۾ انهن لفظن جي اها صورت رکبي آهي، جيڪا انفرادي طور اچاري (pronounced in isolation) ويندي آهي. سڄي ملڪ ۾ هڪ ئي صورتخطي اختيار ڪئي ويندي آهي، تنهنڪري ڪنهن به زبان جي صورتخطي معنيٰ ان ملڪ جي معياري لهجي (standard dialect) جي لکيل صورت.

(۱) لوڪنات: سنڌي ٻوليءَ جي لپي، مساني روڊ، بمبئي ۱۹، ۱۹۵۹ع، ص ۳۶.

(۲) ايضاً، ص ۳۸.

(۳) ايضاً، ص ۳۸.

تي مضبوط دليل ڏنا آهن. ساڳيءَ طرح برطانيه جو هڪ ٻيو مشهور ماهر لسانيات ۽ جديد صوتيات جو عالم ”فرت“ (Firth)، عربي رسم الخط جون خصوصيتون بيان ڪندي لکي ٿو:

Our English alphabet and orthography are disgracefully and almost ridiculously imperfect. Let us notice the main features of Arabic alphabet. I suppose it can claim the title 'alphabet' on etymological grounds, but it is really a syllabary. Firstly, each Arabic letter has a name of its own. Secondly, each one is capable of being realized as an art figure in itself. Thirdly, and most important of all, each one has syllabic value, the value or 'potestas' in the most general terms being consonant plus vowel, including vowel zero, or zero vowel. The special mark, 'Sukuun' for a letter without vowel possibilities, i.e. with zero vowel or for letter to end a syllable, not begin it, is the key to the understanding of the syllabic value of the simple letter not so marked, and this is congruent with the essentials of Arabic grammar" (1).

انهن ماهرن جي رايي جي مقابلي ۾ لوڪناٽ جي اها دعوا ڪٿي ٿي بيهي سگهي ته عربي - سنڌي رسم الخط غير وڳيانڪ ۽ جڏو آهي.

۶۔ جن جن اعتراضن جي بنا تي ديوان لوڪناٽ عربي - سنڌي رسم الخط کي غير وڳيانڪ ٿو سمجهي، سي خاميون دراصل عربي - سنڌي رسم الخط ۾ نه آهن، پر لکندڙن جي اثباتي جو نتيجو آهن، جن جو متن ۾، ”سنڌي صورتخطيءَ ۾ اوڻايون“ جي عنوان هيٺ ذڪر ڪيو ويو آهي: انهيءَ هوندي به هيٺ لوڪناٽ جي ڪن اعتراضن جا جواب ڏجن ٿا:

(الف) لوڪناٽ صاحب لکي ٿو: **ا ب** (پَر شَت) لفظ ديوناگريءَ ۾ ٿي درست نموني لکي سگهيو. **ا** (پَر) ۾ [پ] ۽ [ر] ٻئي گڏجي اچن ٿا،

(1) Firth, L. R., Papers in Linguistics, Oxford University press, London, 1957, pp.125 and 126.

ٻنهي جو گڏيل اچار ٿيو **ڄ** (ڀڙ) جيڪو عربي لپيءَ ۾ لکي ڪونه سگهيو؛ جي لکڻ جي ڪوشش ڪندا ته انهيءَ جو اچار ڪير به برابر نه ڪري سگهندو. ساڳيءَ طرح [ش] ۽ [ت] جو گڏيل اچار ڪير به عربيءَ ۾ لکي ڏيکاري! جي لکندا ته ٿيندو 'شت'، ۽ سڄو اکر لکيو ته ٿيندو 'پرشت' يا ان جو اچار عربي- سنڌي خواند و ڪندو 'پرشت' (۱).

دراصل اسان جون اهي لکيل صورتون ئي آهن، جن مون کي هن ڪتاب لکڻ لاءِ مجبور ڪيو. اهڙين غلط صورتن تي ايندڙ صفحن ۾، متن ۾ بحث ڪيو ويو آهي. اها غلطي اسان جي آهي، ۽ نه ڪو عربي- سنڌي رسم الخط جي. تعجب ته هيءُ آهي جو پاڻ کي پاشا وگيان (linguistic science) جو ماهر سمجهندڙ ديوان لوڪنات پاڻ به هڪ عظيم غلطي ڪري ويو آهي. هو 'پرشت' کي 'اڪر' (letter) ٿو لکي، دراصل اهو 'لفظ' (word) آهي. ڪتاب جي متن ۾ گڏيل آوازن (clusters of sounds) جي بيان ۾ لوڪنات جي اعتراض جا جواب اچي ويا آهن (۲)؛ تنهن هوندي به هت ايترو ذڪر ڪرڻ ضروري آهي ته جنهن نموني هن صاحب عربي- سنڌي خط ۾ 'پرشت' لفظ لکي ٿو ڪڙني ڪئي آهي، تنهن ۾ هن پنهنجي لاعلميءَ جو ڪافي ثبوت ڏنو آهي. ڪوبه سنڌي 'پرشت' لفظ جو اچار 'پرشت' هرگز ڪونه ڪندو. هو بلڪل ائين ئي چوندو، جيئن لوڪنات ديوناگري خط ۾ لکي ڏيکاريو آهي. اگر لوڪنات کي اهو لفظ درست لکڻ ئي ٿو اچي ته ان ۾ عربي- سنڌي رسم الخط جو ڪهڙو قصور؟ پاڻ دعوا ٿو ڪري ته ڪير اهو لفظ درست لکي ته ڏيکاري! 'پرشت' جي اچار موجب درست صورت/پرشت/ آهي، جيئن ٻيا عربي لفظ آهن- صَدْر، عِلْم، وَد وغيره. کيس اجازت آهي ته پوني جي انسٽيٽيوٽ آف لنگويستڪس جي ڪنهن

(۱) لوڪنات؛ حوالو ڏنل آهي، ص ۱۲.

(۲) ڏسو ايندڙ صفحن ۾

به ماهر کي منهنجي ڏسيل صورت ڏيکاري. هيءُ لفظ ٻن پڊن وارو آهي، [پَر] گڏيل آواز آهي، ان ۾ پهريون جز /پ/ ساکن (vowelless) آهي. اهو جزم يا سڪون جي مدد سان نمايان ڪري سگهجي ٿو. ساڳيءَ طرح [شَت] به گڏيل آواز آهي، جنهن ۾ پهريون جز /ش/ ساکن آهي، جنهنڪري ان مٿان جرَم ڏيئي، ان کي ساکن آواز جي صورت ۾ نمايان ڪري سگهجي ٿو. آوازن جي انهيءَ قسم جي تقسيم (distribution) ڪيترن ئي مقالن ۾ ٿيل آهي (۱). اگر ديوان، لوڪنات عربي رسم الخط جي جزم، شد ۽ ٻين اعرابن (diacritical marks) مان واقف هجي ها ته جيڪر عربي رسم الخط جي خلاف اهي اعتراض هرگز نه ڪري ها. لوڪنات صاحب صفحي ۳۷ تي جيڪي لفظ ديوناگريءَ ۾، عربي- سنڌي رسم الخط لکي ڏيکارڻ جي غرض سان لکيا آهن، اُهي هوبهو عربي- سنڌي خط ۾ لکجن ٿا، ته جيئن کيس باقي وهڻ به لهي وڃي ته ڪو عربي- سنڌي رسم الخط غير وڳيانڪ آهي؛

ديونا گري خط (۲)	عربي- سنڌي خط
प ण	پُونَ
य ण	چُونَ
ध म	ڌَرَمَ
क्र म	ڪَرَمَ

(ب) - ديوان لوڪنات جو پيو اهر اعتراض هيءُ آهي ته: ”ديوناگريءَ ۾ नं ण (ننڍو) لفظ ۾ هڪ ’ن‘ سڄو آهي ۽ پيو اٿ، جنهنڪري اُچار پورو پورو ڪري سگهجي ٿو، پر سنڌيءَ ۾ ’ننڍو‘ لکجي ته قاعدي موجب انهيءَ جو اچار ٿيو **नं ण** (ننڍو)، ڇو ته سنڌيءَ ۾ اڌ اڪري ٿئي ٿي ڪانه.“ اهي ستون ئي ثابت ڪن ٿيون ته ديوان لوڪنات صوتياتي نظام ۾ ڪيتري قدر

(1) Khubchandani, L., Phonology and Morphophonemics of Sindhi, M.A Thesis, Pennsylvania University, 1961, pp.12 & 16.

(۲) لوڪنات جيءَ جيءَ ڏنو ويو آهي، ص ۳۷

مهارت رکندڙ آهي. ’ننڍو‘ ۾ سڄي ’ن‘ ۽ اڌ ’ن‘ جو هئڻ ڪنهن به ماهر بيان نه ڪيو آهي (۱). سنڌيءَ ۾ اهڙا هزارين لفظ آهن- مثلاً: جنڊ، انب، انگ، سنج وغيره.

اول ته هيءُ ڏسڻو آهي ته جنهن نموني لفظ ’ننڍو‘ اُچارجي ٿو، اهڙي نموني نقاد پاڻ ديوناگريءَ ۾ لکي سگهيو آهي؟ ڪوبه سنڌي ننڍو **नन्दि** نه چوندو، پر ’ننڍو‘ جو اچار ڪندو **नन्दि** (ننڍو)، جو لوڪناٿ جي لکيت موجب **नन्दि** آهي- يعني خود سندس لکيت به درست ڪانهي.

(ب)- لوڪناٿ اڳتي لکي ٿو ته ”ٻيو مزو ڪهڙو! ’فتوا‘ لکن ’فتويٰ‘ ۽ ’داوا‘ لکن ’دعويٰ‘. ڀلا اها لپي وڳيانڪ ڪيئن چڻبي، جنهن ۾ اچار هڪڙو ته لکاوت ٻي؟ ’فتويٰ‘ ۽ ’دعويٰ‘ ۾ ’ي‘ جي ڪهڙي ضرورت آهي، ۽ انهيءَ جو اچار هن لفظ ۾ ڪٿي آهي؟“ (۲). ساڳئي هنڌ وري لکي ٿو: ”’خود‘ جو اچار ڪن ’خد‘، هت ’و‘ جي ڪهڙي ضرورت آهي؟“

’خوش‘ جو اچار ڪن ’خُش‘، هت ’و‘ جي ڪهڙي ضرورت آهي؟“
لوڪناٿ اگر ٿورو توجهه ڏئي ها ته کيس معلوم ٿي وڃي ها ته اهي لفظ سنڌيءَ ۾ اڌارا آيل آهن. ادبي زبان ۾ انهن جي لکيل صورت اهائي رکڻي آهي، جيڪا صورت انهن لفظن جي اصلي زبان ۾ آهي. اهڙا مثال انگريزي توڙي ٻين زبانن ۾ به ملن ٿا. انهيءَ ڪري ائين ڪونه چئبو ته عربي رسم الخط جڏو آهي. جن لفظن تي کيس اعتراض آهي، اهي عربي لفظ آهن، انهيءَ ڪري اُهي لکت ۾ بلڪل ائين ئي هئڻ گهرجن، جيئن عربيءَ ۾ لکيا وڃن ٿا، ڇاڪاڻ ته سنڌ ۾ انهن جو اچار ڪهڙو به ڪيو وڃي. سر وليم جونز جو رايو آهي:

(1) Khubchandani, L., pp. 13 & 02,

۽ ٻي ڏسو: خواجه غلام علي الانا: ”سنڌي صوتيات“. ادبيات پبليڪيشنس، حيدرآباد، ۱۹۶۷ع، ص ۸۲ ۽ ۸۴
(۲) لوڪناٿ حوالو ڏنل آهي، ص ۳۵.

"Arabic syllabary is almost perfect for Arabic itself"(1).

انهيءَ ڪري عربيءَ مان ورتل اڌارن لفظن (Loan-words) جي لکت عربي رسم الخط موجب بلڪل درست آهي. انگريزيءَ جا ڪيترائي لفظ آهن، جيڪي اسين انگريزن وانگر ڪونه ٿا اڃاريون، پر انهن جي تحريري صورت اُهاڻي قائم رکون ٿا، جا لغت موجب مڃيل هوندي آهي. مثلاً:

تحريري صورت (۲)	انگري اچار	سنڌي اچار
walk	ووک	واک
talk	ٽوک	ٽاک
water	ووتَ	واترَ
thin	ٿن	ٿن
they	ذي	دي
horse	هوس	هارس
tortoise	ٽوٽس	ٽارٽائز
sing	سِگ	سِنگ

انهن سڀني لفظن ۾ قابل توجهه لفظ /thin/ ۽ /they/ آهن، جن جو سنڌ ۾ اچار /ٿن/ ۽ /دي/ ٿيندو آهي. تربيت يافتہ صوتيات جا ماهر ئي ڄاڻن ٿا ته انگريزيءَ ۾ (ٿ) ۽ (د) آواز ٿين ئي ڪونه. انگريزي قانون موجب انهن جو اچار ٿيندو /ٿن/ ۽ /ذي/.

(پ) - مسٽر لوڪنات آمريڪا ۾ انگريزي اچارن کي سڌاري لکڻ جو حوالو ڏنو آهي، پر پاڻ شايد بيخبر آهي ته خود آمريڪا واري سڌاريل صورتخطي، اتي جي صوتياتي اصولن موجب موزون نه آهي. مثال طور:

انگريزي اچار	آمريڪي اچار
/water/ (ووت)	/wa: dar/ (واڊر)

(1) Firth, L. R., Papers in Linguistics. p. 125

(2) Jones, D., English pronouncig Dictionary, London, 1956

رومن خط جي باري ۾ بلوم فيلڊ لکي ٿو؛

"The principle of a symbol for each phoneme is approached by our traditional alphabet writing, but our traditional writing does not carry it out sufficiently for the purpose of linguistic study. We write /sun/ and /son/ differently, although the phonemes are the same, but /lead/ (noun) and /lead/ (verb) alike, though the phonemes are different. The words /oh/, /owe/, /so/, /sew/, sow/, /hoe/, /beau/, /though/, all end with the same phoneme, variously represented in writing; the words /though/, /bough/, /through/, /cough/ end with different phonemes, but are all written with letters- ough. Our letter x is superfluous because it represents the same phoneme as /ks/ as in 'tax', or /gz/ as in 'examine'; our letter c is superfluous because it represents the same phoneme /k/ in 'cat' or as /s/ in 'cent'. Standard English in Chicago has thirty-two simple primary phonemes; the twenty- six letters of our alphabet are too few for a phonetic record. For some phonemes we use combinations of two letters (digraphs) as th for the initial phonemes in /thin/, ch for that in /chin/, sh for that in /shin/, and ng for the final phoneme in /sing/".

مٿئين بحث کان پوءِ بيٽرڪ چڻي سگهجي ٿو ته سنڌي ٻوليءَ لاءِ موجوده حالت ۾ عربي- سنڌي رسم الخط ئي موزون ٿيندو، انهيءَ تي ٿڌي دماغ سان سوچڻ جي ضرورت آهي.

۷- هن ڪتاب ۾ ڪيترن ئي اهڙن نڪتن تي بحث ڪيو ويو آهي، جيڪي اسان لاءِ بلڪل نوان آهن. ايلس واري صورتخطيءَ جي اوڻاين تي بحث ڪندي جزم، وسرگائي، گهڻي سر، نون غني ۽ همزي تي بحث ڪيو ويو آهي. جزم واري حصي ۾، منڍ ۽ وچ وارن ”گڏيل آوازن“، ۽ انهن جي تحريري صورت تي ڪيل بحث، سنڌ وارن لاءِ بلڪل نئون آهي. پڙهندڙن لاءِ بهتر ٿيندو ته لکيل صورتون جيڪي اسان جي دماغ ۾ گهر ڪري ويون آهن، تن کي ڪجهه وقت لاءِ وساري، لفظن جي منڍ ۽ وچ ۾ آيل ”گڏيل آوازن“

جي اچارن تي غور ڪن، ۽ ڏسيل صورت تي اچار کان پوءِ سوچي ڏسن. لوڪنات به تڏهن منجهي پيو آهي، جڏهن هن صحيح صورت تي ويچار ٿي نه ڪيو آهي.

جزم جي بيان ۾، جزم جي غلط استعمال تي به لکيو ويو آهي. صاف ڊگهن سُرُن توڙي گهڻن ڊگهن ۽ چوٽن سُرُن جي لکت ۾، سنڌيءَ جي هر ڪتاب توڙي لغت ۾ جزم کي غلط نموني ۾ استعمال ڪيو ويو آهي. هن ڪتاب ۾ درست لکڻيءَ لاءِ سفارش ڪيل آهي، جا قابل توجهه آهي. ساڳيءَ طرح گهڻن ڊگهن سُرُن کي نمايان ڪرڻ لاءِ ”ن“ استعمال ڪيو ويندو آهي، پر هجي ۾ انهيءَ ”ن“ جو ڪو هڪڙو قاعدو نه آهي، جنهنڪري درست هجي لاءِ سفارش ڪئي ويئي آهي.

۸. هن ڪتاب ۾ انگريزيءَ جا ڪيترائي فني اصطلاح ڪتب آندا ويا آهن، جي پڙهندڙن کي ضرور مشڪل لڳندا، ڇاڪاڻ ته علم صوتيات جي جديد فن اسان جي ملڪ ۾ اڃا تازو جنم ورتو آهي، جيتوڻيڪ اردوءَ ۾، انگريزي لفظن جا نعم البدل موجود آهن، پر اهي فني لحاظ کان ڪارگر نه آهن، انهيءَ ڪري اهي لفظ نظر انداز ڪيا ويا آهن، البت هنديءَ ۾ موزون لفظ ملن ٿا، جيڪي اسان جي زبان ۾ جيڪر انوکا ۽ عجيب لڳن ها، پر اهي هاڻ استعمال ٿي رهيا آهن.

صوتيات تي انگريزي لفظن جا نعم البدل سنڌيءَ ۾ ناهيا ويا آهن. اهڙا فني لفظ ۽ اصطلاح ”سنڌي صوتيات“ ڪتاب ۾، انگريزي لفظن سميت ڏنا ويا آهن ته جيئن صوتيات جهڙي مشڪل موضوع جو سنڌي ۾ آسانيءَ سان مطالعو ڪري سگهجي.

هن ڪتاب جي لکڻ ۾ خاص مقصد هيءُ رکيل آهي ته سنڌي زبان جا عالم، استاد، تعليمي ماهر ۽ عربي رسم الخط جا ڄاڻو، سنڌيءَ جي موجوده صورتخطيءَ جو گهرو مطالعو ڪن، ۽ سنڌي زبان جي ابتدائي (پرائمري)

ڪتاب توڙي لغتن ۾ ڪم ايندڙ تحريري صورتن جو علمي (scientific) لحاظ کان جائزو وٺڻ.

هيءُ ڪتاب لسانيات جي شاگردن توڙي تربيت ڪندڙن اسڪولن ۽ ڪاليج جي شاگردن ۽ استادن، اديبن، عالمن، فاضلن ۽ بي. اي. بي. سي. تي. توڙي ايم. اي جي شاگردن لاءِ اميد ته گهڻي قدر ڪارگر ثابت ٿيندو، ڇاڪاڻ ته هن کان اڳ سنڌي صورتخطيءَ تي فني نقطه نظر کان ڪابه لکت، سنڌي توڙي ٻين زبانن ۾ موجود ڪانهي. مون کي اميد آهي ته سنڌي زبان جا سڄڻ هن ڪتاب مان گهڻو فائدو حاصل ڪندا.

سنڌي زبان جو فدائي
خواجه غلام علي الانا

سنڌ يونيورسٽي
حيدرآباد سنڌ
۹-۶-۱۹۶۹ع

چوٿين چاپي جا پيش لفظ

”سنڌي صورتخطي“ ڪتاب جو هي چوٿون چاپو، پڙهندڙن جي هٿ ۾ آهي. ٽيون چاپو ۱۹۶۹ع ۾ شايع ٿيو هو. ۱۹۶۹ع کان وٺي ۱۹۹۳ع تائين، يعني ۲۴ سال جي هن وڏي عرصي ۾، سنڌي زبان ۽ سنڌي لسانيات جي موضوع تي، ڪيترائي ڪتاب، مقالا ۽ مضمون شايع ٿيا آهن، ڪن عالمن ۽ اديبن جي وچ ۾ ادبي معرڪا به ٿيا، سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد، تاريخ، سنڌي وياڪرڻ، سنڌي صوتيات، سنڌي ٻوليءَ جي لسانياتي جاگرافي، سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس ۽ اهڙن ٻين موضوعن تي گهڻو ئي تحقيقي ڪم به ٿيو. اهو سارو مواد سنڌ جي اديبن، عالمن، اُستادن، شاگردن ۽ عام پڙهندڙن جي سامهون رهيو آهي.

سنڌي لسانيات جي سلسلي ۾، ايتري ساري مواد جي شايع ٿيڻ جي باوجود، اهو سوال تحقيق طلب رهيو ته موجوده سنڌي صورتخطي، يعني عربي- سنڌي صورتخطيءَ جي شروعات ڪڏهن ٿي، ڪنهن ڪٿي ۽ ڪهڙي دور ۾ ڪئي؟

”سنڌي صورتخطي“ ڪتاب جي هن چاپي يعني چوٿين چاپي ۾، انهيءَ سوال جي جواب ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي. نه فقط عربي - سنڌي صورتخطيءَ جي سلسلي ۾ هن ڪتاب ۾ نئون مواد شامل ڪيو ويو آهي پر مون اها به ڪوشش ڪئي آهي ته جيئن هن موضوع کي سامهون رکي، هن ڪتاب کي نئين سر ترتيب ڏجي ڇاڪاڻ ته جيئن اڳ ۾ عرض ڪري آيو آهيان ته ۱۹۶۹ع کان وٺي ۱۹۹۳ع تائين، واري عرصي دوران، سنڌي لسانيات جي موضوع تي تمام گهڻو ڪم ٿيو آهي. اهي نقطا ذهن ۾ رکي، مون هن ڪتاب ۾ گهڻيون ئي تبديليون ڪيون آهن ۽ مواد جي سٽاءَ ۾ به ڦير گهير ڪئي آهي.

جيئن ته سنڌي صورتخطيءَ جي سلسلي ۾ هي ڪتاب، هڪ قسم جو ٽيڪنيڪل ڪتاب بنجي ويو آهي، ان ڪري هن موضوع تي آسان طريقي ۽ سولي ٻوليءَ ۾ ڪي ڳالهين ۽ ڪي نقطا، ”سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس“ ڪتاب ۾ بيان ڪيا ويا آهن ۽ سمجهايا ويا آهن.

علم اللسان، سنڌ وارن لاءِ، هاڻ ڪو نئون علم نه رهيو آهي، ڪيترائي سڃاڻ ادیب ۽ سخنور هن ڏس ۾ ڪافي اڳتي وڌيا آهن ۽ سٺا سٺا مقالا، مضمون ۽ ڪتاب لکيا اٿن، جن ۾ سنڌي زبان جي تاريخ ۽ صوتيات متعلق سٺي معلومات ڏني اٿن، پر حقيقت ۾ اڃا به گهڻو ئي ڪم رهيو پيو آهي، جنهن تي تحقيق ڪرڻ جي ضرورت آهي.

مون کي خوشي ٿي آهي جو سنڌي زبان جي سلسلي ۾ مون هيستائين جيڪو پورهيو ڪيو آهي، اُن جو قدر ٿيو آهي، مون کي، سنڌ جي ادیب، عالمن ۽ عام ماڻهن کان سٺي موٽ ملي آهي، اُن جو هن کان وڌيڪ پيو ڪهڙو ثبوت پيش ڪري سگهجي ٿو جو موجوده وقت جي جڳ مشهور عالم، تعليمي ماهر ۽ سنڌي زبان جي وڏي ۾ وڏي ڄاڻو، سنڌي لئنگويج اٿارٽي جي فاضل چيئرمين، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جن، سنڌي ٻوليءَ جي سلسلي ۾ جن ڪتابن کي، سنڌي لئنگويج اٿارٽي طرفان ٻيهر شايع ڪرڻ جو فيصلو ڪيو هو، تن ۾ هي ڪتاب يعني ”سنڌي صورتخطي“ سڀڻ شامل هو.

’ آءٌ دل جي گهراين سان ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جن جو خصوصاً ۽ سنڌي لئنگويج اٿارٽيءَ جي ’مجلس انتظاميه‘ (Executive committee) جو عموماً شڪر گذار آهيان، جو انهن منهنجي هن محنت جي قدر شناسي ڪري، منهنجي هن ڪتاب کي ٻيهر ڇاپائڻ جو فيصلو ڪيو.

هي ڪتاب، سنڌي صورتخطيءَ جي سلسلي ۾ يقيناً هڪ فني ڪتاب آهي، جنهن کي ملڪي ۽ غير ملڪي ماهرن ۽ سنڌي زبان جي

ڄاڻوڻ قدر جي نگاهن سان پئي ڏٺو آهي.

مون کي اميد آهي ته سنڌ جي اديبن، عالمن، فاضلن، شاعرن ۽ سنڌي ٻوليءَ جي اڀياس سان دلچسپي رکندڙ دوستن کي. منهنجي ڪتاب جو هي ڇاپو وڌيڪ وڻندو ڇو ته هي ڇاپو، اڳوڻن ڇاپن جي ڀيٽ ۾ بلڪل نئون لڳندو ۽ نئين مواد سان ڀريل نظر ايندو.

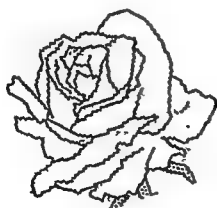
منهنجي هيءَ ڪوشش ۽ محنت، سنڌي ادب ۽ سنڌي زبان سان عشق جي ڪري آهي، مون کي اميد آهي ته پڙهندڙ دوست، استاد، ۽ شاگرد منهنجي هن پورهئي مان پورو پورو فائدو حاصل ڪندا.

سنڌي زبان جو فدائي

۱۶ مارچ، ۱۹۹۳ع

ڊاڪٽر غلام علي الانا

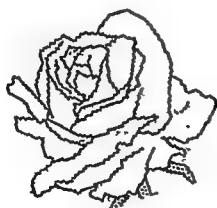
هي صفحو اصل ڪتاب ۾ خالي ڇڏيل هئو. .

سنڌي صورتخطي

(نئين سر وڌيڪ ستاڙيل ۽ وڌايل)

هي صفحو اصل ڪتاب ۾ خالي ڇڏيل هئو. .

۱۔ سنڌي ٻوليءَ جي لپيءَ ۽ قدامت جا اهڃاڻ

سنڌي ٻوليءَ ۽ ان جي لپيءَ جي قدامت جي اهڃاڻن لاءِ اسان وٽ عرب سياحن جا احوال موجود آهن، جي ثابت ٿا ڪن ته ديبل، منصوره ۽ ملتان ۾ عربي ۽ سنڌي ٻوليون ڳالهايون وينديون هيون (۱)۔

پير حسام الدين شاه راشديءَ جي حوالي مان معلوم ٿو ٿئي ته عربن جي دور ۾ سنڌي ٻولي نه فقط ڳالهائي ويندي هئي، پر لکي به ويندي هئي، ۽ سن ۲۷۰ھ/ ۸۸۳ع ۾ قرآن پاڪ جو سنڌي ٻوليءَ ۾ پهريون ترجمو ڪيو ويو (۲)۔

تاريخ جي ورق گردانيءَ مان معلوم ٿو ٿئي ته سنڌ جا رهاڪو، اسلام جي آمد کان اڳ، پنهنجي پاڙي وارن ملڪن- عربستان، ايران ۽ افغانستان- سان واپاري ۽ تجارتي ڳنڍ سنڌ- رکندا هئا (۳)۔ نه فقط ايترو، پر خود عراق، ايران ۽ افغانستان جا واپاري، عراق، بندر عباس ۽ بصري کان سنڌ جي سامونڊي ساحل ۽ دريائي بندرن تان ٿيندا، گجرات پاسي، سامونڊي ڪناري تي وسندڙ شهرن ۽ واپاري منڊين تائين ايندا هئا. اهڙيءَ طرح اسلام جي، سنڌ ۾، آمد کان اڳ سنڌ جا هندو واپاري ۽ تاجر به ايران، عربستان، بلخ ۽ بخارا تائين ويندا هئا. انهيءَ اچ- وڃ ۽ واپاري ڏي- وٺ جو اثر سنڌي ٻوليءَ تي به ٿيو، ۽ ڪيترن ئي لفظن جي مٽا- سٽا ٿي.

• عرب سياحن جي احوالن ۽ تازين کوجنائن مان ثابت ٿيو آهي ته عرب حڪومت جي ابتدائي زماني ۾، بلڪ ان کان به اڳ، سنڌي زبان عام ماڻهن

(1) Elliot, H. E., History of India, Vol. I, Trubner & Co., London, 1867, pp.35 & 39.

(۲) ڏسو پير حسام الدين راشديءَ جو مضمون: ”منصوره جي تاريخ جو هڪ باب،“ ”سماهي مهراڻ“، نمبر ۱، جلد ۱۰، حيدرآباد، ۱۹۶۱ع، ص ۳۰۳.

(۳) دين محمد وفايي؛ مقالو، ”سنڌي زبان جي مختصر تاريخ“، مهراڻ جو مڃڻو، پاڪستان پبليڪيشنس، ڪراچي، ۱۹۶۴ع، ص ۱.

جي روزمره واري، ۽ تجارت توڙي واپار جي استعمال واري ٻولي هئي. اسلامي حڪومت جي ابتدائي دور ۾، عربي سرڪاري زبان جي حيثيت ۾، دفتری ۽ انتظاميه جي ڪاروبار ۾ ڪم اچڻ لڳي، پر تنهن هوندي به سنڌي ٻولي سنڌ جي عام ماڻهن، واپارين ۽ عالمن وٽ مقبول هئي. هيءَ زبان ان وقت به نه فقط ڳالهائي ويندي هئي، پر لکي به ويندي هئي. اهڙو ثبوت اسلامي (عربي) حڪومت جي دور وارن سياحن جي احوالن مان ملي ٿو.

جاحظ (۸۶۴ع) لکي ٿو:

”سنڌ (هند) جي ماڻهن کي اسان نجوم ۽ حسابن ۾ گهڻو اڳتي ڏٺو. انهن جو هڪ خاص سنڌي (هندي) خط آهي (۱)....“ الخ.
اهڙيءَ طرح اصطخري (۹۵۱ع) بيان ٿو ڪري:
”منصوره، ملتان ۽ اُن جي مضافات جي ماڻهن جي ٻولي سنڌي ۽ عربي آهي (۲)“.

ساڳيءَ طرح مسعودي (۹۵۷ع) لکيو آهي:
”سنڌ جي زبان هندستان ڪا مختلف آهي. سنڌ اسلامي ملڪن سان قريبتر آهي. مهانگر يعني واپار جي سلطنت جي تختگاه جي ٻولي ’ڪري‘ آهي. هيءَ انهيءَ طرف ۽ پسگردائيءَ جي زبان آهي، مگر ثقيل آهي. سامونڊي ساحل، ’چيمور‘، ’سوپاره‘ ۽ ’ٿاڻي‘ وغيره، ساحلي شهرن جي زبان ’لاڙي‘ آهي (۳)“.

ساڳيءَ طرح بشاري مقدسي (تصنيف ۹۵۸ع) لکي ٿو:
”ذيل هڪ سامونڊي شهر آهي. هن سان هڪ سؤ ڳوٺ مليل آهن. هتي جا رهاڪو زياده تر هندو آهن. سمنڊ جو پاڻي طغيانيءَ جي وقت شهر جي

(۱) جاحظ: ”رساله فخرالسودان علي البيضان“، اردو ترجمو، ”هندستان عربون کي نظر مين“، جلد اول، دارالمصنفين، اعظم ڳڙھ، ۱۹۶۰ع، ص ۴-۷.
(۲) اصطخري: ”المسالك الممالك“، ايضاً، ص ۴۷۵.
(۳) ابوالحسن مسعودي: ”مروج الذهب ومعادن الجواهر“، اردو ترجمو، حوالو ڏنو ويو آهي، ص ۲۸۸ ۽ ۲۸۹.

ديوارن سان اچي لڳندو آهي. هتي جا باشندا واپاري آهن. سنڌي ۽ عربي زبانن ڳالهائين ٿا (۱)“.

بلڪل ساڳيءَ طرح ابن نديم (۹۹۵ع کان پوءِ) جو رايو آهي؛
”سنڌ جي ماڻهن جون زبانون ۽ مذهب باهم مختلف آهن، ۽ رسم الخط متعدد آهن. هنن جا تقريباً ٻه سؤ رسم الخط آهن. سنڌ جي ماڻهن وٽ ۹ رسم الخط رائج آهن (۲)“ الخ
اهڙيءَ طرح ابن حوقل پنهنجي سفرنامي ۾ لکيو آهي؛
”منصوره، ملتان ۽ آسپاس جي علائقن ۾ عربي ۽ سنڌي زبانن رائج آهن (۳)“.

ساڳيو بيان البيرونيءَ هنن لفظن ۾ لکيو آهي؛
”ذڪن سنڌ ۾، ڪاري واري خطي ٿاين، ’مالوِشائو‘ (Malwashau) نالي جيڪو رسم الخط ڪم ايندو آهي، ان کي ’مالواڙي‘ چئبو آهي. بهمنوا (المنصوره) ۾ ’سَئندُو‘ رسم الخط ڪم ايندو هو. ’لاڙي‘ خط لاڙ ديس ۾ ڪم ايندو هو. ’اردناگري‘ رسم الخط ’پاتيا‘ ۽ سنڌ جي ڪن حصن ۾ لکيو ويندو هو (۴)“.

عرب سياحن جي سفرنامن نه فقط سنڌ جي ثقافت، وڻج واپار، علم ادب ۽ ٻين ڳالهين کي لکت ۾ ثبوت طور پيش ڪيو آهي، پر انهن سفرنامن مان سنڌي ٻوليءَ، ۽ ان لاءِ ڪم ايندڙ ’لکتن‘ جي نمونن بابت به پتو پوي ٿو. جاحظ، ابن نديم ۽ البيروني جي احوالن مان ثابت ڪيو ويو آهي ته اسلام جي آمد وقت سنڌي ٻولي نه فقط ڳالهائي ويندي هئي، پر اها تار ڌار رسم الخطن ۾ لکي به ويندي هئي.

(۱) بشاري مقدسي: ”احسن التقاسيم في معرفته“، ايضاً، ص ص ۳۵۸-۲۸۶.

(۲) ابن نديم: ”الفهرست“، ايضاً، جلد دوم، ۱۹۶۲ع، ص ص ۳-۴.

(3) Elliot, H. M., Op., Cit., p. 39.

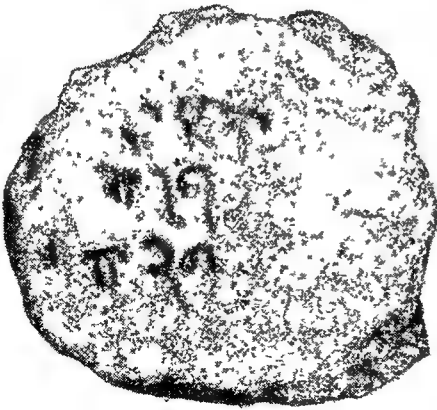
(4) Edward, C., Sachau, Alberuni's India, Kegan paul Trench Trubner, London, 1910, p. 173.

پنيور جي کنڊرن جي کوٽائي، سنڌي ٻوليءَ جي هن باب جي تحقيق ۾
 ڪافي مددگار ثابت ٿي آهي. هن کوٽائيءَ مان لڌل ٺڪرين تي لکيل حرف،
 اٺين صديءَ جي ”اڳاٽي-ناگري“ (Proto-Nagari) نموني جا آهن. هن
 کوٽائيءَ مان مليل ثابتين عرب سياحن جي حق گوئي ۽ راست بازيءَ جي ساک
 پري آهي. پنيور جي کوٽائيءَ مان جيڪي ٺڪريون هٿ آيون آهن، انهن تي
 لکيل اکرن جي باري ۾ آثار قديمه جي ڊائريڪٽر جو رايو آهي ته:
 ”اهي اکر جيڪي رواجي ڪاريءَ مس سان لکيل آهن، سي ثابت ٿا ڪن
 ته مٽيءَ جي برتنن جون اهي ٺڪريون ٻاهران هرگز گهرايون نه ويون هونديون،
 يعني ته اهي ديسي ئي هونديون (۱)“.

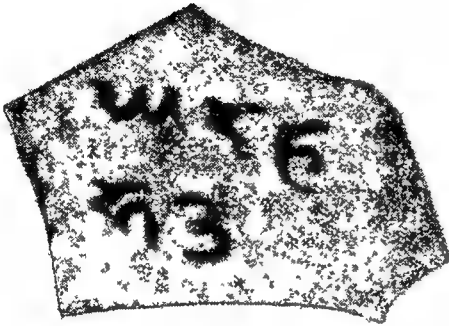
آثار قديمه جي محڪمي طرفان پنيور جي باري ۾ شايع ڪيل ’خبر نامي‘ ۾
 ٽن ٺڪرين جون تصويرون ڏنل آهن. انهن مان صفحي ۳۳ تي ڏنل تصويرن،
 نمبر ۹، ۱۰ ۽ ۱۱ مان، ۹ ۽ ۱۱ نمبر وارين تصويرن وارين ٺڪرين تي
 هڪجهڙو رسم الخط يعني اردناگري خط لکيل آهي. وچينءَ تصوير، يعني
 ڏهين نمبر تصوير ۾ لکيل اکر ’لوهاڻڪي‘ يا ’لاڙي‘ رسم الخط جا آهن.
 رسم الخط جا اهي ٻئي نمونا عرب سياحن جي بيانن کي صحيح ثابت ٿا ڪن،
 ۽ آثار قديمه جي ڊائريڪٽر جي راءِ کي سچو ثابت ٿا ڪن، ته اهي رسم الخط،
 اسلام جي آمد کان اڳ واريءَ سنڌي ٻوليءَ جا اهڃاڻ ڏين ٿا. سامهون ڏنل
 تصويرن ۾ انهن لکيتن جي جاچ کان پوءِ چئي سگهجي ٿو ته سنڌي ٻولي
 اسلام جي آمد کان به اڳ لکي ويندي هئي، جنهن لاءِ هڪ کان وڌيڪ
 لکيتون ڪم آڻڻ جو رواج هو.

هن بيان مان هي نتيجو ٿو نڪري ته جيئن سنڌي ٻولي قديم آهي، تيئن
 موجوده سنڌي ٻوليءَ جي لکت به قديم آهي، جنهن جا ڪي اڳاٽي ۾ اڳاٽا

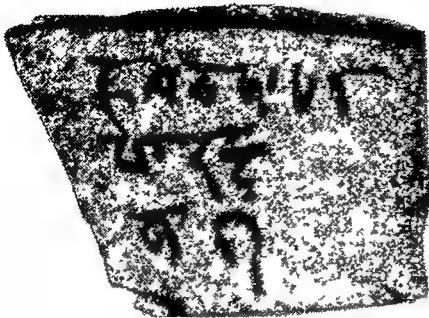
(1) Khan F. A., "Bhambore Excavations", Department of Archaeology, Government of Pakistan, Karachi, revised edition, 1963. pp. 29 & 30

تصوير نمبر: ۹

تصوير نمبر: ۱۰

تصوير نمبر: ۱۱

پ ر مان لڌل انهن ٺڪرين جون تصويرون، جن تي سنڌ ۾ اسلام جي آمد
کان اڳ واري سنڌي ٻوليءَ ۽ ان جي لکت جا نمونا ڏنل آهن.

مثال ۽ اهڃاڻ پڻپور جي نڪرين مان ملن ٿا (۱). پڻپور واريءَ لکت مان هڪ، يعني تصوير نمبر ۱۰ واري لکت پڙهي ويئي آهي. ماهوار نئين زندگيءَ جي سيپٽمبر ۱۹۶۸ع واري پرچي ۾ بيان ڪيو ويو آهي ته انهيءَ لکت جي پڙهڻي آهي؛ ’بجر هيڏر‘ (۲). پهرينءَ سٽ ۾ لکيل آهي ’بجر‘ ۽ ٻيءَ سٽ ۾ لکيل آهي ’هيڏر‘.

انهيءَ نڪريءَ توڙي ٻين بن نڪرين کان سواءِ، برهمڻ آباد (المنصوره) جي کنڊرن مان هٿ آيل نڪرين تي لکيل لفظ، سنڌ ۾ اسلام جي آمد کان اڳ جي زماني جي سنڌي ٻوليءَ جي لکيل صورت جي املهه نشاني آهن.

هن راءِ مان ثابت ٿو ٿئي ته اسلام جي آمد کان اڳ سنڌي ٻولي ديسي رسم الخطن ۾ لکي ويندي هئي، جنهن جا هڪ کان وڌيڪ رسم الخط هئا، يعني هر قوم کي پنهنجو پنهنجو رسم الخط هو؛ ٻولي اهائي ساڳي يعني سنڌي هئي، پر لوهائو ان کي پنهنجي نموني پيا لکندا هئا، ته ڀاڻيا پنهنجو رسم الخط پيا ڪم آڻيندا هئا. انهن کان سواءِ ٺاڻي ڀاڻين ۽ سيوهاڻي ڀاڻين جو رسم الخط الڳ الڳ هوندو هو. اهڙيءَ طرح ’راجائي‘ ۽ ’ونگائي‘ به رسم الخطن جا نالا هئا، جيئن البيرونيءَ ’مالواڙي‘ ۽ ’سنڌو‘ رسم الخطن جا نالا ڏنا آهن.

هن راءِ مان اهو به ثابت ٿو ٿئي ته سنڌي ٻولي واپاري ڏي-وٺ ۽ عام استعمال واري ٻولي هئي، جا ان وقت به شاهوڪار، معياري ۽ وسيع ٻولي هئي. ان ۾ نجوم، هيئت، طب ۽ ٻين علمن توڙي واپار، تجارت، روزانه

(۱) هت موهن جي دڙي واري لکت کي نظرانداز ڪيو ويو آهي، ڇاڪاڻ ته جيستائين اها لکت پڙهي نه ويئي آهي، ۽ اهو ثابت نه ڪيو ويو آهي ته ان لکت واري ٻوليءَ جي ساخت ۽ سٽاءُ ڪهڙي آهي، تيستائين موهن جي دڙي واري ٻوليءَ کي ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي لفظن ۾ ”قديم سنڌ جي ٻولي“ چئبو، ۽ موهن جي دڙي واريءَ لکت کي ”قديم سنڌ جي ٻوليءَ جي لکت“ چئبو، ۽ نه ڪو موجوده سنڌي ٻوليءَ جي لکت، پر پڻپور واريءَ لکت کي سنڌي ٻوليءَ جي لکت چئبو.

(۲) ڏسو خواجہ غلام علي الانا جو مضمون؛ ”اسلام جي آمد کان اڳ سنڌي ٻوليءَ جي حيثيت“، ”نئين زندگي“، سيپٽمبر، ۱۹۶۸ع، ص ۴۳.

استعمال جي شين، مختلف قسمن جي ڪپڙن، دوائن وغيره لاءِ لغتي خزانو هو. البيرونيءَ ان وقت جي ٻوليءَ جا جيڪي لفظ ڏنا آهن سي ايندڙ صفحن ۾ ڏنا ويا آهن.

ٽيون ته ”بجر هيدر“ لفظ وياڪرڻ جي لحاظ کان توڙي صرفي- نحوي نقطه نگاهه کان نهايت ئي دلچسپيءَ سان ڀريل آهي. هن لفظ جي چنڊڇاڻ کان پوءِ چئي سگهجي ٿو ته اڄ کان تيرهن چوڏهن سؤ ورهه اڳ به سنڌي ٻوليءَ جي صفتي قنن جي ساخت ۽ سٽاءَ ساڳي هئي. حاصل مطلب ته اسلام جي آمد کان به اڳ سنڌي ٻولي جدا جدا لکتن ۾ لکي ويندي هئي.

۲ - ديسي سنڌي رسم الخط جا ڌار ڌار نمونا

ارڙهين صديءَ تائين، سنڌي ٻوليءَ لاءِ سرڪاري طور ڪابه صورتخطي منظور ٿيل ڪانه هئي. پارسي ادبي ۽ سرڪاري زبان هئي. نه صرف مسلمان، پر اُهي هندو جن کي سرڪاري نوڪرين جي اُميد هئي، سي پڻ پارسيءَ ڏانهن وڌيڪ توجهه ڏيندا هئا. سنڌي سڀني جي روزمره جي زبان هئي. اُن کان سواءِ عوام جي روزمره جي زندگي ۽ وهنوار ۾ به سنڌي ڪم ايندڙ زبان هئي، جنهن ۾ ڳالهائڻ ٻولهائڻ کان سواءِ واپاري ڏي- وٺ، ليڪو چوڪو ۽ لکت رکندا هئا ۽ دوڪانن تي وڪرن ۽ وڙن جا نالا پنهنجي ماحول ۾ مروج رسم الخط ۾ لکندا هئا. اُن زماني ۾ سنڌي ٻوليءَ جي لکت لاءِ ڌار ڌار رسم الخط ڪم ايندا هئا. جيتوڻيڪ پارسيءَ جي ڀيٽ ۾، سنڌي ٻوليءَ کي تعليم ۽ خط و ڪتابت لاءِ موزون نٿي سمجهيو ويو، تڏهن به هندو ۽ مسلمان واپاري، پنهنجو سمورو ڪاروبار، سنڌيءَ ۾ هلائيندا هئا. هندو ديوناگري

نموني تي ٺاهيل هندو- سنڌي صورتخطي پيا ڪم آڻيندا هئا، جنهن کي ڪيترن ئي نمونن ۾ لکيو ويندو هو (۱). نه فقط سنڌي هندو جدا جدا خط پيا ڪم آڻيندا هئا، پر مسلمانن ۾ خواجا ۽ ميمڻ پنهنجي واپار ۽ ٻئي ڪاروبار لاءِ ڌار ڌار خط پيا ڪم آڻيندا هئا (۲). اسٽئڪ بيان ٿو ڪري ته ”سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ جي تحريري صورت لاءِ ڪيترائي خط ڪم اچن ٿا، جي سڀ سنسڪرت جي خط مان نڪتل آهن، ۽ انهيءَ وانگر ڪافي کان ساڃي لکيا وڃن ٿا“ (۳). اُهي خط هي آهن:

(۱) لوهاڻڪو رسم الخط: هي رسم الخط ٺٽي ۽ برهمڻ آباد ۾ لوهاڻا استعمال ڪندا هئا.

(۲) ڀاڻپا رسم الخط: هي خط ٺٽي جا ڀاڻپا ڪم آڻيندا هئا.

(۳) لاڙائي يا لاڙي رسم الخط: هي رسم الخط لاڙ ۾ لاڙي بندر، فتح باغ، جوڻ، رڙي، بدين، رهموڪي بازار جا عام ماڻهو ۽ واپاري ڪم آڻيندا هئا.

(۴) راجائي رسم الخط: هي رسم الخط موجوده ٺٽي ضلعي جي بستين، دبي، ميرپور ساڪري، جاڪي بندر ۽ سنڌي بندر جا واپاري ۽ عام ماڻهو ڪم آڻيندا هئا.

(۵) ميمڻڪو رسم الخط: هي رسم الخط ٺٽي، خيدرآباد، راهموڪي بازار ۽ ٻين شهرن جا ميمڻ (واپاري ۽ عام ماڻهو) ڪم آڻيندا هئا.

(۱) انهن مان ڪي خدا آبادي، ساڪرو، ٺٽائي ۽ سيوهاڻي ڊيسي خطن ۾ لکندا هئا، جن کي ماترائون ڏنيون وينديون هيون.

See: Stack G. Grammar of Sindhi Language, 1849, pp. 3-8.

(2) Ibid, also see: Aitken, E.H., Gazetteer of the Province of Sindh, Mercantile Steam Press, 1907, p.472

(3) Stack, G., Op: Cit., pp.3-8.

(۶) خواجهڪا اکر: هي رسم الخط نومسلم خواجه جيڪي اڪثر لوهائن مان مسلمان ٿيا هئا، سي ڪم آڻيندا هئا. هي خط پير صدرالدين لوهائيڪي خط ۾ تبديليون ۽ واڌارا آڻي ٺاهيو هو.

(۷) ڏاکڻي لهندا رسم الخط: هي رسم الخط ڇاچڪان سرڪار جي جوڻ، فتح باغ، بدين ۽ لاڙ جي ٻين حصن ۾، لوهائن ۽ ڀاٽين کان سواءِ ٻيا هندو واپاري عام ماڻهو ڪم آڻيندا هئا.

(۸) لندا يا وائڪا اکر: هي رسم الخط ڀاٽيند وائيا، واپاري بندن ۾ ڪم آڻيندا هئا.

(۹) ونگائي رسم الخط: هي رسم الخط بدين طرف، مهراڻي جي ونگي پٽن، ڪوچي، باغ جي پٽن، ٻنگهار جي شهر ۽ ولهار جا واپاري ۽ عام ماڻهو ڪم آڻيندا هئا.

(۱۰) خداواڍي رسم الخط (۱): هي رسم الخط خداآباد جا واپاري ۽ عام ماڻهو ڪم آڻيندا هئا.

(۱۱) سيوهاڻي ٻاٻڙڪا اکر: هي رسم الخط سيوهڻ ۾ هلندو هو. سيوهڻ جا ٻاٻڙا واپاري ڪم آڻيندا هئا.

(۱۲) شڪارپوري رسم الخط: شڪارپور جا واپاري ۽ عام ماڻهو پنهنجو شڪارپوري رسم الخط ڪم آڻيندا هئا.

(۱۳) ساڪرو رسم الخط: هي رسم الخط سکر ۾ عام طور هلندو هو.

(۱۴) گرمڪي اکر: سنڌ ۾ گرونانڪ جا پوئلڳ، نانڪ - پنٿي هندو، هي رسم الخط ڪم آڻيندا هئا.

(1) Burton, R. F., Sindh and the Races that inhabit the valley of river Indus, W.H. Allen and Co., 1851. P. 152.

۳. خواجڪي سنڌي صورتخطي

سنڌي زبان جي مختلف صورتخطين جي ڄاڻ ڪندي، اهو معلوم ٿي نه سگهيو آهي ته اسلام جي ابتدائي زماني ۾ سنڌ جا مسلمان عام طور ڪهڙو خط ڪم آڻيندا هئا، البت اڳتي هلي هن ڏس ۾ ’خواجڪو سنڌي رسم الخط‘ ۽ ’ميمڪو سنڌي رسم الخط‘ ملن ٿا، جن جو حوالو ڪئپٽن جارج اسٽئڪ به ڏنو آهي (۱). پهريون يعني خواجڪو سنڌي رسم الخط، لوهائيڪي رسم الخط (پنپور يا برهمڻ آباد وارين ٺڪرين وارو خط) ۾ سڌارا ۽ واڌارا آڻي، سنڌ، ڪڇ ۽ ملتان جي علائقي جا نوان اسماعيلي مسلمان عام طور استعمال ڪرڻ لڳا. اهو يقين سان چئي سگهجي ٿو ته جنهن لوهائو قوم، سيدنا پير شمس سبزواري ملتان ۽ پير صدرالدين جي دعوت هيٺ اسلام قبول ڪيو هو، ۽ شمسي ۽ خواجه (اسماعيلي) جو لقب حاصل ڪيو، ان قوم ۾ هي رسم الخط (پنپور واري نمبر ڏهين تصوير وارو) اڳيئي رائج هو. ان رسم الخط ۾، پير صدرالدين صاحب، ماترائون شامل ڪيون، ۽ ان سان گڏ ان ۾ پيا سڌارا ۽ واڌارا آڻي، ان تي ”خواجڪي سنڌي“ يا ”چاليهه اڪري“ نالو رکيائون. سندس مراد هئي ته نوان مسلمان (اسماعيلي خواجا)، اسلامي نظرين ۽ اصولن کي پنهنجيءَ ئي ٻوليءَ ۾ سکن ۽ ياد ڪن. هن رسم الخط ۾ لکيل ڪتاب، موجوده وقت به پاڪستان، هندستان، برما، سريلنڪا، آفريڪا ۽ ڪئناڊا جا اسماعيلي پڙهندا آهن. تازو ڪئناڊا ۾ ته خواجڪي سنڌي رسم الخط جي ترقي ۽ واڌاري لاءِ هڪ انجمن قائم ڪئي ويئي آهي. هن صورتخطيءَ ۾ نه رڳو مذهبي ڪتاب لکيا ويا، پر ادبيات،

(1) Stack, G., Grammar of Sindhi Language, Bombay, American press. 1849.

نوٹ: ہینیون صورتوں بعد ہر ورہاگی کان اگے خواجکی سنڈی خط پر شامل کیو ویئون:
ف = ٹھ، ڈ، ض، ظ، ز = ژ = خ = ش = غ = ث = ساگی طرح یکی پد ٲیکاریندر ٲتن
حرف علت (diphthongs) لاء ہینیون صورتوں گڈیون ویئیں : او = و = ای = ئی =
(۱) ڊاکٹر دائود ٲوتو: ”کلچرل ہیئرٹیج آف پاکستان“، ص، ۱۵۶۔

تاريخ، هندسه ۽ فلسفي تي به ڪتاب لکيا ويا، جن مان ڪي قلمي نسخن جي صورت ۾، ۽ ڪي ڇپيل صورت ۾، برٽش لائبرري، انڊيا آفيس لائبرري ۽ انگلنڊ جي ٻين لائبررين ۽ لنڊن جي انسٽيٽيوٽ آف اسماعيلي اسٽڊيز جي لائبرريءَ ۾ رکيل آهن.

هيءَ رسم الخط ڄاڻيهن حرفن يعني اکرن تي مشتمل آهي، ۽ اهوئي سبب آهي جو سنڌ ۾ هن کي ”ڄاڻيهه اکري“ به چيو ويندو آهي. سنڌ ۾ هن کي ”خواجڪي سنڌي صورتخطي“ به سڏبو آهي، پر هندستان ۽ آفريڪا ۾ هن کي رڳو ”سنڌي“ چوندا آهن. هن خط ۾ وينجن (consonants) کان سواءِ، شروعات ۾ سُرَن (vowels) لاءِ آٺ حرف (graphemes) هئا، پر پوءِ ان ۾ ’هڪ پد وارن پتن سُرَن‘ (diphthongs) لاءِ ٻه حرف ملايا ويا. صفحي ۳۹ تي هن صورتخطيءَ جا حرف ڏنا ويا آهن، جي ڌار ڌار آوازن (sounds) جون لکيل صورتون آهن.

انهن کان سواءِ البيروني به ڪن رسم الخطن جا نالا ڏنا آهن جيئن اڳتي هلي بيان ڪيو ويو آهي. البيرونيءَ کان اڳ ۾ اسان کي عرب سياحن جي سفرنامن مان سنڌي ٻوليءَ جي رسم الخطن جي فقط تعداد جي باري ۾ معلومات ملي ٿي، پر هن (البيروني) عالم کان پوءِ، انگريز ماهرن نه فقط نالا ڏنا، پر انهن لکتن ۽ لپين جا نمونا پڻ پيش ڪيا.

هن ڏس ۾ ڀنڀور ۽ برهمڻ آباد جي کوٽاين مان حاصل ٿيل ٺڪرين تي لکيل اکرن، عرب سياحن جي دعويٰ کي دليل طور پيش ڪيو. ڀنڀور مان لڌل ٺڪرين کي پڙهڻ کان پوءِ نه فقط رسم الخط جي باري ۾ گهڻو ڪجهه چيو ويو آهي، پر ان وقت ڪم ايندڙ سنڌي ٻوليءَ جي ساخت، سٽاء، مواد ۽

ٻوليءَ جي مجاز جي باري ۾ به راءِ ڏني ويئي آهي (۱)، البت برهمڻ آباد (المنصوره) مان لڌل ٺڪرين تي لکيل اکرن (رسم الخط) جي باري ۾ اڃا ڪا راءِ يا رايو ڪونه ڏنو ويو آهي، جنهن جي آثار تي ڪجهه چئي سگهجي، پر ايترو سو چئي سگهجي ٿو ته ڀنڀور ۽ برهمڻ آباد جي کنڊرن جي کوٽائيءَ مان حاصل ٿيل ٺڪرين تي لکيل اکر ثابت ٿا ڪن ته هنن شهرن جا ماڻهو نه فقط پراڻي تهذيب ۽ ثقافت جا ڌڻي هئا، پر هو پنهنجي روزانه زندگي، وهنوار ۽ انشي ويهڻي ۾ پنهنجي ٻولي ڪم آڻيندا هئا، جيڪا هو نه فقط ڳالهائيندا هئا، پر هو اها ٻولي باقاعدي سان لکي به سگهندا هئا.

ساڳيءَ طرح برٽن (Burton) لکي ٿو ته ”اهي خط جن ۾ سنڌي زبان لکي ويندي آهي، سي اڪيچار آهن. مسلمانن ۾ ڪم ايندڙ، سامي خط کان سواءِ به اٽڪل پنج خط ٿيندا، جيڪي سنڌ جا هندو توڙي مسلمان ڪم آڻيندا آهن“ (۲).

انهن سڀني ديسي رسم الخط جي لکت جا نمونا ۴۲ ۽ ۴۳ صفحن تي ڏنا ويا آهن.

(۱) غلام علي الانا، ڊاڪٽر: مقالو ”ڀنڀور جا آثار- سنڌي ٻولي ۽ سنڌي سماج جو مطالعو“، سماهي مهراڻ، ۴-۱۹۸۳ع، ص ۶۱-۶۲.

(2) Burton, R. F., Sind and the Races that inhabit the valley of river Indus, W. H. Allen & Co., London, 1851, P. 152.

SINDHI

The Alphabet

Roman characters.	ڊيوناگري	خداواڊي	شعارپري	سکر	Thattai		لاڙاڻي	ونگائي	بجائي	خواجہ	Maimons		سویاڻي	Southern	Alinda
					لوهڻا	پاڻيا					Thattai	پاڻيا			
ka	ڪ	ک	ک	ک	ک	ک	ک	ک	ک	ک	ک	ک	ک	ک	ک
kha	ڪھ	ڪھ	ڪھ	ڪھ	ڪھ	ڪھ	ڪھ	ڪھ	ڪھ	ڪھ	ڪھ	ڪھ	ڪھ	ڪھ	ڪھ
ga	گ	گ	گ	گ	گ	گ	گ	گ	گ	گ	گ	گ	گ	گ	گ
gga	گگ	گگ	گگ	گگ	گگ	گگ	گگ	گگ	گگ	گگ	گگ	گگ	گگ	گگ	گگ
gha	گھ	گھ	گھ	گھ	گھ	گھ	گھ	گھ	گھ	گھ	گھ	گھ	گھ	گھ	گھ
da	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ
cha	چ	چ	چ	چ	چ	چ	چ	چ	چ	چ	چ	چ	چ	چ	چ
cha	چھ	چھ	چھ	چھ	چھ	چھ	چھ	چھ	چھ	چھ	چھ	چھ	چھ	چھ	چھ
ja	ج	ج	ج	ج	ج	ج	ج	ج	ج	ج	ج	ج	ج	ج	ج
ja	جھ	جھ	جھ	جھ	جھ	جھ	جھ	جھ	جھ	جھ	جھ	جھ	جھ	جھ	جھ
gha	گھ	گھ	گھ	گھ	گھ	گھ	گھ	گھ	گھ	گھ	گھ	گھ	گھ	گھ	گھ
ka	ڪ	ڪ	ڪ	ڪ	ڪ	ڪ	ڪ	ڪ	ڪ	ڪ	ڪ	ڪ	ڪ	ڪ	ڪ
fa	ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف
fra	فھ	فھ	فھ	فھ	فھ	فھ	فھ	فھ	فھ	فھ	فھ	فھ	فھ	فھ	فھ
tha	ٺ	ٺ	ٺ	ٺ	ٺ	ٺ	ٺ	ٺ	ٺ	ٺ	ٺ	ٺ	ٺ	ٺ	ٺ
ra	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر
da	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ
ra	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر
da	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ	ڊ
ra	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر

SINDHI THE ALPHABET.

Roman Characters.	Devanāgarī देवनागरी	Khudawādī خدا وادی	Shikarapuri شیکارپوری	Sakhar. سکر	Thattai ٹھٹائی	Bhattiās بھٹیا	Lari لاڑائی	Hangai هنگائی	Rajai راجائی	Khujas خواجه	Maim میم	Haidarabadi ہیدرآبادی	Sewkani سوکانی	Southern جنوبی
ta	त	ٹ	ٹ	ٹ	ٹ	ٹ	ٹ	ٹ	ٹ	ٹ	ٹ	ٹ	ٹ	ٹ
tha	थ	ٹھ	ٹھ	ٹھ	ٹھ	ٹھ	ٹھ	ٹھ	ٹھ	ٹھ	ٹھ	ٹھ	ٹھ	ٹھ
da	द	ڈ	ڈ	ڈ	ڈ	ڈ	ڈ	ڈ	ڈ	ڈ	ڈ	ڈ	ڈ	ڈ
dha	ध	ڈھ	ڈھ	ڈھ	ڈھ	ڈھ	ڈھ	ڈھ	ڈھ	ڈھ	ڈھ	ڈھ	ڈھ	ڈھ
na	न	ن	ن	ن	ن	ن	ن	ن	ن	ن	ن	ن	ن	ن
pa	प	پ	پ	پ	پ	پ	پ	پ	پ	پ	پ	پ	پ	پ
pha	फ	ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف
ba	ब	ب	ب	ب	ب	ب	ب	ب	ب	ب	ب	ب	ب	ب
bba	ब्	بب	بب	بب	بب	بب	بب	بب	بب	بب	بب	بب	بب	بب
bha	भ	بھ	بھ	بھ	بھ	بھ	بھ	بھ	بھ	بھ	بھ	بھ	بھ	بھ
ma	म	م	م	م	م	م	م	م	م	م	م	م	م	م
ya	य	ی	ی	ی	ی	ی	ی	ی	ی	ی	ی	ی	ی	ی
ra	र	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر
la	ल	ل	ل	ل	ل	ل	ل	ل	ل	ل	ل	ل	ل	ل
va	व	و	و	و	و	و	و	و	و	و	و	و	و	و
sa	स	س	س	س	س	س	س	س	س	س	س	س	س	س
sha	श	ش	ش	ش	ش	ش	ش	ش	ش	ش	ش	ش	ش	ش
so	ष	سھ	سھ	سھ	سھ	سھ	سھ	سھ	سھ	سھ	سھ	سھ	سھ	سھ
ha	ह	ه	ه	ه	ه	ه	ه	ه	ه	ه	ه	ه	ه	ه
Numerals					1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

۴۔ عربي - سنڌي صورتخطي

هي سوال اڃا تحقيق طلب آهي ته سنڌ ۾ عربي - سنڌي صورتخطيءَ جي شروعات ڪيئن ٿي، ۽ ڪڏهن ٿي؟

ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب جي خيال موجب، عربي - سنڌي رسم الخط جو قديم نمونو شاه ڪريم بلڙائيءَ (۱۵۳۷ع کان ۱۶۲۳ع) جي ڇپيل ڪلام ۾ ملي ٿو (۱). جيئن ته هن خط ۾ ”وسرگ ڌوڪڻن آوازن“ (nasal vowels) ۽ ”گهڻن سُرُن“ (aspirated plosive sounds) ڪوبه فرق ڏيکاريل نه آهي، انهيءَ ڏس ۾ هيءُ خط پاڻ وڌيڪ منجهائيندڙ آهي. شاه ڪريم کان پوءِ ٻين بزرگن جو ڪلام به عربي - سنڌي رسم الخط ۾ لکيل آهي.

سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ جي سماجي، تجارتي، علمي، ادبي ۽ لساني ڪارج جي سلسلي ۾، اسان کي سڀ کان آڳاٽي ۾ آڳاٽي ۾ ان وقت جي لحاظ کان گهڻي ۾ گهڻي معلومات، عرب سياحن جي سفرنامن مان ملي ٿي. انهن سياحن ۽ ماهرن ۾ سڀ کان پهرين جاحظ (۸۶۴ع) (۲)، پوءِ اصطخري (۹۵۱ع) (۳)، پوءِ مسعودي (۹۵۷ع) (۴)، پوءِ ابن حوقل (۲۴۵ھ/ ۹۵۶ع) (۵)،

(1) Daudpota U. M., Dr., Article, "Sindhi Literature, Published in "Cultural heritage of Pakistan", Oxford University press, London, 1955, p, 156.

(۲) غلام علي الانا، ڊاڪٽر: مقالو ”پنيور جا آثار- سنڌي ٻولي ۽ سنڌي سماج جو مطالعو“، سماهي مهراڻ، ۴-۱۹۸۳ع، ص ص ۶۱-۶۲.

(۲) جاحظ: ”رساله فخرالسودان علي البيضان“، اردو ترجمو ”هندوستان عربون کي نظر مين“، حصه اول اعظم ڳڙهه، حصو اول، دارلمصنفين، ۱۹۶۵ع، ص ۷۳ ۽ ۷۴.

(۳) اصطخري: المسالك الممالك ايضاً، ص ۳۷۵.

(۴) ابوالحسن مسعودي: ”مروج الذهب و معاون الجوهر“، ايضاً، ص ص ۲۸۸ ۽ ۲۸۹.

(۵) ابن حوقل ڌار ڌار ملڪن جا نقشا تيار ڪيا، ان ۾ هن سنڌ جو نقشو پڻ ٺاهيو هو، جو غالباً سنڌ جو پهريون نقشو هو، جنهن ۾ پهريون دفعو سنڌ جي شهرن جا نالا عربي رسم الخط ۾ لکيائين.

ٻوٽ بشاري مقدسي (۹۵۸ع) (۱)، ٻوٽ ابن نديم (۹۸۵ع ڌاري) (۲) ۽ ٻوٽ البيروني (۱۰۱۷ع کان ۱۰۳۰ع)، پنهنجن پنهنجن ڪتابن ۽ تذڪرن ۾، ان وقت جي ماڻهن جي حالت، ثقافتي ۽ سماجي پهلون، وڻج واپار ۽ ٻوليءَ لاءِ مستعمل رسم الخط جو ذڪر ڪيو آهي. انهن سياحن، ماهرن ۽ محققن ۾ البيرونيءَ ته ان وقت جي چالو رسم الخطن جا نالا پڻ ڏنا آهن، جيئن اڳ ۾ چيو ويو آهي. هو لکي ٿو:

”ڏکڻ سنڌ ۾، ڪاري واري خطي تائين، ”مالوڻاڻو“ (Malwashau) نالي جيڪو رسم الخط ڪم ايندو آهي، ان کي ”مالوڙي“ (ملقاري) به چئبو آهي. بهمنوا (المنصوره) ۾ ”سئندو“ (Saindva) رسم الخط ڪم ايندو آهي. ”لاڙي خط“، ”لاڙ ڊيس“ ۾ ڪم ايندو آهي. ”ارڏناگري“ رسم الخط، ”ڀاٽيا“ ۽ سنڌ جي ڪن حصن ۾ لکيو ويندو آهي“ (۳).

البيرونيءَ جي هن راءِ، ٻين عرب سياحن طرفان رسم الخط جي باري ۾ ڏنل معلومات، پنيور ۽ برهمڻ آباد (المنصوره) مان رسم الخط جا حاصل ٿيل نمونا، جارج اسٽڪ (۴) ۽ سرگريئرسن جي جڳ مشهور تحقيق (۵)، مان ائين ٿو معلوم ٿئي ته سنڌي زبان لاءِ عربي- سنڌي رسم الخط يا عربي حروف تهجيءَ جي ابتدا ڪڏهن ٿي؟ هن ڪتاب ۾ به اڳين ٽن ڇاپن ۾ عربي- سنڌي صورتخطيءَ جي عنوان هيٺ، هڪ سوال ڪيو ويو هو. سوال هو: ”هي سوال اڃا تحقيق طلب آهي ته سنڌ ۾ عربي- سنڌي صورتخطيءَ جي شروعات ڪيئن ٿي ۽ ڪڏهن ٿي؟“ (۶)

(۱) بشاري مقدسي: ”احسن التقاسيم في معرفته“، اردو ترجمو، حوالو ڏنو ويو آهي، ص ۳۵۸-۳۸۶.

(۲) ابن نديم: ”الفهرست“ اردو ترجمو، جلد دوم، ۱۹۶۲ع، ص ۳-۴.

(3) Sachau, E. C., Alberuni's India, London, Kegan Paul Trench Trubner, 1910. P. 173.

(4) See Stack., G. Op. Cit.

(5) Grierson, E.H. "Linguistic Survey Of India", Vol; viii.

(۶) غلام علي الانا، ڊاڪٽر: ”سنڌي صورتخطي“، ڇاپو ٽيون، حيدرآباد، سنڌي زبان پبليڪيشنس ۱۹۶۹ع، ص ۲۷.

ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم جي خيال موجب: ”عربي- سنڌي خط جو قديم نمونو، شاه ڪريم بلڙائيءَ (۱۵۳۷ع کان ۱۶۱۳ع) جي ڪلام ۾ ملي ٿو. شاه ڪريم کان پوءِ ٻين بزرگن جو ڪلام به عربي- سنڌي رسم الخط ۾ لکيل آهي“ (۱).

هن سلسلي ۾ البيرونيءَ جي راءِ جو جائزو وٺندي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکي ٿو:

”پنهنجي هن بيان ۾ بيرونيءَ ڪم از ڪم ٽن صورتخطين جو پتو ڏنو آهي، جيڪي ۱۰۲۰ع کان ۱۰۳۰ع واري عرصي اندر رائج هيون. پاڻيه (جيسلمير) ۽ سنڌ جي ڪن ڀاڱن ۾، يعني جيسلمير واري سرحد لڳ، سنڌ جي اڀرندين ڀاڱن ۾، ”آڌ- اڪري ناگري“ هلندڙ هئي. انهيءَ مان پانڄجي ٿو ته اندازاً موجوده سکر، خيرپور، سانگهڙ ۽ ٿرپارڪر ضلعن جي اڀرندين ڀاڱن ۾ ”آڌ- اڪري ناگري“ هلندڙ هئي. سامونڊي ڪناري يعني موجوده ٺٽي ضلعي جي ڏاکڻي ڀاڱي ۾ ”ملقاري“ رسم الخط رائج هئي. تاريخي اعتبار سان درياءَ کان اولهه طرف، ميرپور ساڪري واري علائقي ۾، آڳاٽي وقت کان ”نگامرا“ قوم آباد هئي، ۽ ٿي سگهي ٿو ته انهن جي صورتخطي ”نگامري“ ڏانهن اشارو هجي. وچ سنڌ واري علائقي ۽ گاديءَ جي شهر بهمنوا يا منصوره ۾، سيندبَ يعني ”سئندو“ يا ”سنڌي صورتخطي“ هلندڙ هئي. اها ”عربي- سنڌي“ صورتخطي هئي، جيڪا پهريائين منصوره واري علائقي ۾ استعمال ٿي، ۽ اُتان آهستي آهستي سڄيءَ سنڌ ۾ رائج ٿي (۲).“

ڊاڪٽر صاحب اڳتي لکي ٿو:

”عربي- سنڌي صورتخطيءَ جو آڳاٽي ۾ آڳاٽو نمونو خود محقق بيرونيءَ

(1) Daudpota, U. M., Article, "Sindhi Literature," Cultural Heritage, of Pakistan, Karachi, Oxford University Press, 1955, P. 156.

(۲) نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: ”سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ،“ ڇاپو ٻيو، حيدرآباد، زيب ادبي مرڪز، ۱۹۸۰ع، ص ۴۷-۷۵.

جي لکيت ۾ ملي ٿو. هن ”ملقاري“ لفظ ۾ ”ق“ جو حرف آندو آهي، ”مگر“ (منگر) ۽ ”اگل“ (اگر) لفظن ۾ ”گ“ جي اُچار لاءِ ”گ“ حرف ڪم آندو اٿس، يعني ته خود محقق بيروني، سنڌ جي مقامي اُچارن کي ادا ڪرڻ لاءِ عربي حرفن مٿان ٽيڪا ڏيئي نوان اکر ڪڍيا (۱).

عرب سياحن جي سفرنامن ۽ انهن کان اڳ جي لکيل تاريخي مواد جي مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي ته انهن ڪتابن ۾ سنڌ جي باري ۾، لکيل احوالن ۾ ڪيترن ئي مقامي سنڌي لفظن کي عربي رسم الخط ۾ لکڻ جو رواج يا ابتدا البيرونيءَ جي آمد واري دور (۱۰۱۰ع - ۱۰۳۰ع) کان گهڻو اڳ ٿي چڪي هئي. البيروني ۱۰۱۷ع کان ۱۰۳۰ع واري عرصي ۾ هت (سنڌ ۾) منصوره به آيو، جڏهن ته پهريون عرب سياح جاحظ جنهن جو احوال ۸۶۴ع ۾ ملي ٿو، يعني البيرونيءَ جي اچڻ کان ۱۵۳ سال اڳ جاحظ کان پوءِ هڪ ٻئي پٺيان ٻيا سياح به آيا، جيئن اصطخريءَ جو سن ۹۵۱ع آهي، ابن حوقل جو سن ۲۴۵ھ/ ۹۵۶ع جي لڳ ڀڳ آهي. جاگرافيدان مسعودي ۳۰۳ھ/ ۹۱۵-۱۶ع ڌاري سنڌ ۾ آيو؛ بشاري مقدسيءَ جي تصنيف جو سن ۹۸۵ھ/ ۳۷۵ھ آهي، ابن نديم ۳۷۷ھ/ ۸۶ - ۹۸۵ع ڌاري سنڌ جو احوال لکيو، پر البيرونيءَ جو احوال ۱۰۱۷ع کان ۱۰۳۰ع جو آهي. انهن سڀني سياحن، مورخن، ماهرن ۽ جاگرافيدانن جي سفرنامن ۽ تذڪرن مان نه فقط سنڌ جي ثقافت، وڻج واپار، علم ادب ۽ ٻين ڳالهين کي لکت ۾ بيان ڪيو ويو آهي، پر انهن سفرنامن مان سنڌي ٻولي، ان لاءِ ڪم ايندڙ رسم الخطن جي تعداد جي باري ۾ پڻ خبر پوي ٿي ۽ البيرونيءَ ته انهن رسم الخطن جا نالا به ڏنا آهن. انهن سفرنامن ۽ تذڪرن ۾ سنڌي ماڻهن، سنڌ جي ماڳن، مڪانن ۽ دريائن وغيره جا نالا عربي رسم الخط ۾، ڪجهه تبديليءَ کان پوءِ ڏنا ويا، ان ڪري سنڌي زبان ۾ ڪافي وسعت اچي چڪي هئي. هزارن جي

(۱) نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: ”سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ“، ڇاپو ٻيو، حيدرآباد، زيب ادبي مرڪز، ۱۹۸۰ع، ص ۷۴-۷۵.

تعداد ۾ عربي ٻوليءَ جا لفظ سنڌي ٻوليءَ ۾ داخل ٿي ويا ۽ سنڌي لغت جو حصو بڻيا.

هڪ ڳالهه هيءَ به توجهه جي لائق آهي ته عرب سياحن ۽ جاگرافيدانن جي اچڻ واري عرصي جي لڳ ڀڳ ڪيترائي تاريخي ڪتاب قلمبند ٿي چڪا هئا، جن ۾، سنڌ ۾ اسلامي فتوحات جي باري ۾ تفصيل سان ذڪر ڪيو ويو هو. هن وقت تائين جن تاريخي ڪتابن جا نالا مليا آهن، انهن مان ڪي هي آهن: (۱) فتوح البلدان؛ هيءَ بلاذريءَ جي لکيل تاريخ آهي، جنهن ۾ هڪ باب سنڌ جي فتوحات جي عنوان سان آهي. بلاذريءَ جي وفات ۸۰/۲۷۹ھ ۾ ٿي، يعني ابن حوقل کان ۳۴/۳۵ سال پوءِ.

(۲) تاريخ يعقوبي؛ هن تاريخ ۾ محمد بن قاسم جي سنڌ جي فتح جو احوال تفصيل سان ڏنل آهي. يعقوبيءَ جي وفات ۲۸۴ھ ۾ ٿي.

(۳) تاريخ طبري؛ هن تاريخ جو مصنف ابوجعفر محمد بن جريد الطبري آهي. هيءُ ۲۲۴ھ ۾ ڄائو هو ۽ ۳۱۰ھ ۾ وفات ڪيائين. هن تاريخ ۾ سنڌ جي فتوحات جي باري ۾ ذڪر آهي ۽ حوالا ڏنل آهن، گویا هن تاريخ جو مصنف ابن حوقل جو همعصر هو.

(۴) الڪامل في التاريخ؛ هي ڪتاب ابن لاثير جو لکيل آهي. هي عالم ۵۵۵ھ کان ۶۳۰ھ تائين ٿي گذريو آهي. هن ڪتاب ۾ سنڌ جي اوائل جي فتوحات جي باري ۾ ذڪر آهي.

(۵) فتح نامه سنڌ عرف چچنامو؛ سنڌ جي تاريخ بابت هي پهريون مڪمل ڪتاب آهي. هي ڪتاب اصل ۾ عربيءَ ۾ لکيو ويو هو جنهن جو فارسي ترجمو ۱۱۳ھ (۱۷۲۶ع) ۾ ٿيو. هن ڪتاب ۾ هزارن جي تعداد ۾ سنڌ جي ماڻهن، ماڳن، دريائن، ندين، ڍنڍن، قومن ۽ ذاتين جا نالا عربي-سنڌي حروف تهجيءَ ۾ ڏنل آهن.

انهن سڀني تاريخي ڪتابن ۾ سنڌ جي ڳوٺن، ماڻهن، دريائن، ماڳن ۽

مڪانن جا نالا عربي- سنڌي رسم الخط جي نموني ۾ لکيا ويا آهن، پر هن ڏس ۾ سڀ کان وڌيڪ اهم ڪتاب ڇپجڻا مو آهي، جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ جا هزارين لفظ، عربي- سنڌي رسم الخط ۾ لکيل آهن، جيئن اڳ ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي.

عربي دور حڪومت ۾ سنڌي ٻوليءَ جي معيار، مقام ۽ شڪل جو ذڪر ڪندي ڊاڪٽر بلوچ صاحب لکي ٿو:

”عربي دور حڪومت ۾ ٻوليءَ ۾ مرڪزيت پيدا ٿي. سنڌ جي مختلف ڀاڱن ۽ قيبلن جي ٻولين ۾ وڌيڪ مرڪزيت پيدا ٿي، جنهنڪري هڪ جامع سنڌي ٻوليءَ جي تشڪيل وجود ۾ آئي.“

سنڌ ۾ عربي دور جي ابتدا کان ئي عربن جون آباديون قائم ٿيون. سنڌ وارن جا عرب ملازمن، ڪاريگرن ۽ عالمن سان گهرا معاشرتي تعلقات پيدا ٿيا. عربن سنڌ کي پنهنجو وطن بنايو. سندن دائمي سڪونت سبب، عربن ۽ سنڌين جي وچ ۾ شادين مرادين ۽ مٿين ماڻهن جا سلسلا قائم ٿيا. عرب ۽ سنڌي پاڻ ۾ ايتري قدر ته سڳيا ٿيا، جنهنڪري سنڌ وارن جي سماجي زندگيءَ تي اثر وڌيو. اسلام جي اثر ماڻهن جي روزانه زندگيءَ تي وڏو اثر ڪيو.

انهيءَ اجتماعي نفسيات جو ٻوليءَ جي نفسيات تي اثر گهڻو پيو. بيشمار عربيءَ جا لفظ سنڌي ٻوليءَ ۾ داخل ٿيا، انهيءَ ڪري ٻوليءَ جي لغت ۾ واڌارو ٿيو. انهن ۾ مذهب، معاشيات، معاشرتي زندگي، زراعت، تجارت، ابلاغ، صنعت، مواصلات (Communication)، جنگ، انتظامي امور ۽ ٻيا ڪيترائي لفظ داخل ٿيا“ (۱).

اسلامي حڪومت جي اثر ڪري، جتي هزارن جي تعداد ۾ عربي لفظ، سنڌي لغت جو حصو بڻيا، اُتي ٻنهي تهذيبن جي ميل جول ڪري، ڪيترائي سنڌي لفظ، عربي ٻوليءَ ۾ شامل ٿي ويا. عرب سياحن ۽ محققن پنهنجي سفر دوران سنڌ ۾ بيشمار سنڌي لفظ، عربي ٻوليءَ ۾ استعمال ٿيندي ٻڌا. سنڌي ٻوليءَ جي انهن ۽ اهڙن ٻين لفظن جي عربيءَ ۾ عام استعمال جو خاص سبب هي به هو، جو ڪيتريون ئي پسارڪيون شيون ۽ وکر، توڙي رومزه جي استعمال جا وڙ

(۱) نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: حوالو ڏنل آهي، ص ص ۷۴-۷۵.

جهڙوڪ: ’توم‘، ’گرم مصالحو‘، ’ڪپڙو‘، ’ستيون‘، ’ڦڪيون‘ ۽ ٻيون شيون سنڌ جي منڍين ذريعي عربستان، ايران ۽ ٻين ملڪن ڏانهن اُماڻيون وينديون هيون. سنڌي ويدن، ويجن ۽ طبيبن، طب جي ڪتابن ۽ ويدن کي عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو، انهيءَ ڪري سَوَن جي تعداد ۾ سنڌي لفظ معمولي صوتي تبديل سان، عربي ٻوليءَ ۾ جيئن جو تيئن رهيا ۽ رکيا ويا، جيڪي اڄ به سڃاڻي سگهجن ٿا، البت ڪي لفظ گهڻي صوتي تبديل سبب عربيءَ ۾ اهڙا نه مدغم ٿي ويا جو اهي هاڻ سڃاڻڻ ۾ ئي نٿا اچي سگهن، مثلاً اهڙا لفظ آهن:

سنڌي لفظ عربيءَ ۾ شموليت سنڌي لفظ عربيءَ ۾ شموليت

کان پوءِ

کان پوءِ

توم	توم / فورم	ڪنڊ	(قند) (۱)
سڙه	شرعه	ڪڪ	ڪڻ
جت	زط	گج	قز
ڪاپارو / ڪاپالو	قباله	ڪپور	ڪافور
ڦردو	ڦرضه	نيل	نيلج
ڪرمچ	ڪرمز	ڪرڻ ڦل	ڦرنفل
پوتي / پوتو	فوطه	جاءِ ڦل	جائفل
هندورو	هندول	تڦل	اڦرڦل
بيانو	بعيافه	مڪ	مخ
چيت	شيت		

اهڙيءَ طرح هيٺ مثال طور اهي سنڌي لفظ ڏجن ٿا، جيڪي سنڌ ۾ رهندڙ

(۱) سيد سليمان ندوي: ”عرب و هند کي تعلقات“، هندوستان اڪيڊمي، ۱۹۲۹-۳۰ع، ص ۶۹. ۽ ڊسو بزرگ بن شهریار: ”عجائب الهند“، اردو ترجمو، ص ۲۰۲.

عربن جي ٻوليءَ ۾ داخل ٿيا، جن کي هنن جيئن جو تيئن قائم رکيو. اهڙن لفظن مان ڪي هي آهن:

سنڌي	عربيءَ ۾ شموليت	سنڌي	عربيءَ ۾ شموليت
ڪان پوءِ	ڪان پوءِ	ڪان پوءِ	ڪان پوءِ
انڀ	انڀ، انڀج	سڪاڻ	سڪاڻ
پَٽ	بھطه، بھطا	ڪاٽ	قاطع
ڪاسو	ڪاسه	مُترڪو	مطرقة
سنداڻ	سندان (۱)	هليلا	هليله
آڪرو	عاڪره		

مٿي ڏنل لفظن توڙي اهڙن ٻين لفظن کي عربي حروف تهجيءَ ۾ لکڻ لاءِ ڪيترن ئي سنڌي آوازن کي، عربي اکرن ۾ لکيو ويو يا عربي اکرن ۾ واڌارو ڪري نوان اکر جوڙيا ويا، ڇو ته عربي رسم الخط ۾ انهن سنڌي آوازن لاءِ حروف هئا ئي ڪونه، مثلاً:

سنڌي آواز	عربي-سنڌي حروف	سنڌي آواز	عربي-سنڌي حروف
ق	ف	ڪ	ڪ
ڙ	ر	پ	ف
ڻ	ن	گ	ق/گ
پ	پھ	گي	نگ
ث	ف/ث	ج	نج
ب	ب		

(۱) جاحظ: ”رساله فخرالسودان علي البيضاں“، اردو ترجمہ، حوالو ڏنل آهي، ص ۵۵.

سنڌيءَ ۾ اُهي لفظ جيڪي ’او‘ پڇاڙيءَ وارا هوندا هئا، اهڙن لفظن کي عربي- سنڌي رسم الخط ۾ لکڻ لاءِ ’او‘ کي ’ه‘ ۾ تبديل ڪيو ويو. مثلاً:

سنڌي	عربي
مترڪو	مطرقة
ڪاسو	كاسه
بيانو	بيانه
ڪاپارو	قباله
ڦڙدو	فرضه
توتيو	توتيه

اٺين صدي عيسويءَ ۾ بغداد جي خليفن سنڌ مان ڪيترائي پنڊت، ودوان، طبيب ۽ ويد گهرايا، ۽ کين تعليمي ۽ طبي عهدن تي مقرر ڪيو. (1) انهن مان ڪن جا نالا هئا: پنڊت ماڻڪ، پنڊت ڀلو، پنڊت ڌنو، پنڊت بکر ۽ پنڊت گنگو وغيره. انهن پنڊتن، ودوانن، ويدن ۽ حڪيمن بغداد ۾ رهي، عربي زبان ۾ ويد، طب، ستارن جي علم ۽ ٻين علمن جا ڪتاب ترجمو ڪرڻ ۾ مدد ڪئي. هنن جڙين ٻوٽن، پساڙڪي وڙن ۽ وڪرن ۽ دوائن جا ڪيترائي سنڌي لفظ ۽ نالا جيئن جو تيئن عربيءَ ۾ قائم رکيا. اهڙن لفظن جا نالا اڳ ۾ ڏنا ويا آهن، ۽ اڳتي پڻ مثال طور ڏنا ويندا. هن ڏس ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو خيال آهي تہ:

”عربن ۽ سنڌين جي مسلسل ميل جول ۽ عرب عالمن جي سنڌي داني ۽ علمي تصنيفن جي اضافي سان، لفظن جي اُچارڻ جي صحت ۽ صورتخطيءَ تي توجهه ٿيو. سنڌ ۾ ئي اڪثر سنسڪرت ڪتابن جا ترجما شهر منصوره ۾ ٿيا. جيڪي قابل عالم ۽ اديب موجود هئا، ۽

(1) بزرگ بن شهريار: ”عجائب الهند“، حوالو ڏنو ويو آهي، ۱۹۶۰، ص ۱۰۱ ۽ پڻ ڏسو، سيد سليمان ندوي: حوالو ڏنو ويو آهي، ص ۶۷ ۽ ۶۹.

’سنڌيءَ‘ سان گڏ ’هندي‘، ٻولين جا ٻيڻ ڄاڻو هئا تن يقيني طور ترجمن وقت لفظن جي صحت کي صحيح صورتخطيءَ مطابق لکيو ويو، جنهن ڪري اڄ به سنڌي لفظن جي ذريعي اصلي پراڪرت لفظن جو پتو لڳائي سگهجي ٿو. سنڌي ٻولي پهريون ڀيرو عربي رسم الخط ۾ لکجن لڳي“ (۱).

سند جي عالمن ۾ ابوعطا سنڌي ٻي صدي هجريءَ ۾ هڪ وڏو سنڌي عالم ۽ شاعر ٿي گذريو آهي. هن پنهنجي دور ۾ سنڌي لفظن کي عربي-سنڌي حروف تهجيءَ ۾ لکيو هوندو. اهڙيءَ طرح ابومعشر سنڌي، تاريخ جو وڏو راوي ٿي گذريو آهي. هن به سنڌي ٻوليءَ جا لفظ عربي-سنڌي صورتخطيءَ ۾ لکيا هوندا. ساڳيءَ طرح ابو ضلع سنڌي ۽ ٻيا سنڌي عالم به سنڌي ٻوليءَ جا لفظ عربي-سنڌي رسم الخط ۾ لکندا هوندا. هڪ طرف سنڌي نسل جي عالمن عربي علوم ۾ شهرت حاصل ڪئي ته ٻئي طرف وري عربي نسل جي عالمن، سنڌ ۾ سنڌي ۽ هندي ٻولين جي مطالعي ۾ مهارت حاصل ڪئي. سنڌ ۾ هڪ طرف منصوره علم ادب جو مرڪز هو، ته ٻئي طرف ديبل به پنهنجو مٿ ڀاڙ هو. هن سلسلي ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب لکي ٿو:

”سرزمين سنڌ ۾ نه صرف عربيءَ جي اڀياس لاءِ درسگاهون هيون، مگر سنڌي بلڪ هند جي زبانن جي مطالعي لاءِ به جوڳو بندوبست ٿيل هو. سنڌ ۾ سنڌي توڙي عربي ٻنهي ٻولين کي وڏي اهميت هئي، ڇو ته عربن ۽ سنڌين جي گڏيل رهڻي ڪهڻيءَ سبب ٻئي، هڪ ٻئي جي ٻولي سمجهندا ۽ ڳالهائيندا هئا. سڀني عرب سياحن جو بيان آهي ته سنڌ ۾ سنڌي توڙي عربي ٻولي، ٻئي رائج هيون، جنهن مان ثابت آهي ته عرب حڪومت، سنڌي ٻوليءَ

(۱) نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: حوالو ڏنو ويو آهي، ص ۴۹.

ڪي، وڏي اهميت ٿي ڏني ۽ ان جي ترقي ۽ واڌاري جو باقاعدي انتظام هو
(۱)۔

سڀني محققن جو هي به رايو آهي ته ”سنڌي زبان“ جي هڪ شاعر، سنڌي زبان ۾ بغداد جي برمڪي وزيرن جي تعريف ۾ هڪ قصيدو ٺاهيو. هي قصيدو، يحيٰ برمڪيءَ جي درٻار ۾ پڙهيو ويو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو خيال آهي ته:

”جيئن ته هارون الرشيد، جعفر بن يحيٰ برمڪيءَ کي ۱۸۷ھ ۾ ماريو هو، انهيءَ ڪري ان مان ظاهر آهي ته هي بيت ۱۸۷ھ کان اڳ قلمبند ڪيو ويو هوندو (۲)۔“

اهو بيت هو:

اره بره ڪنڪره ڪراڪري مندره.

هن مصرع مان اهو ثابت ٿو ٿئي ته سنڌي ٻوليءَ کي عربي- سنڌي رسم الخط ۾ پهريون ڀيرو ۱۸۷ھ کان به اڳ لکيو ويو هو، يعني ته سنڌي زبان ۾ چيل هن شعر جي عربي- سنڌي رسم الخط ۾ هيءَ پهرين لکڻي آهي، جيڪا هاڻ اهڙي صورت اختيار ڪري چڪي آهي، جو اصل لفظن جي مفهوم جو پتو ئي نٿو پوي. انهيءَ هوندي به بقول ڊاڪٽر بلوچ صاحب ته:

”هيءُ آڳاٽو حوالو، سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ لاءِ هڪ قيمتي وٽ آهي. هي سنڌي ٻوليءَ جو عربي- سنڌي صورتخطيءَ ۾ سڀ کان پهريون لکيل نمونو آهي (۳)۔“

چوٿين صدي هجري (ڏهين صدي عيسوي) جي وچ ڌاري، يعني ته عربي حڪومت جي قائم ٿيڻ کان پن اڏائي سون سالن واري عرصي ۾، سنڌي ۽ عربي ٻنهي ٻولين کي اهميت حاصل هئي. هن دور ۾ عرب سياح ۽

(۱) نبي بخش بلوچ ڊاڪٽر، حوالو ڏنو ويو آهي، ص ۶۰.

(۲) ايضاً، حوالو ڏنو ويو آهي. ص ۶۰.

(۳) ايضاً، ص ۶۳.

جاگرافيدان سنڌ ۾ آيا، جن جو مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي. انهن سنڌ ۽ سنڌي زبان جي باري ۾ اکين ڏنا احوال ڦهلايا. انهن جي احوالن مان ظاهر ٿو ٿئي ته سنڌ کان ملتان تائين، سنڌي ٻولي ڳالهائي ويندي هئي. هنن سنڌي زبان جي مختلف محاورن ۽ رسم الخطن جو به ذڪر ڪيو آهي. البيرونيءَ ته پنهنجي ڪتاب، ”ڪتاب الهند“ ۾، ۱۷-۱۸ع کان ۱۰۳۰ع تائين واري عرصي ۾ پشاور کان وٺي ملتان ۽ منصوره تائين هند-سنڌ جي ماڻهن جي تهذيب ۽ ثقافت جو مطالعو ڪيو ۽ ان جو ذڪر ڪيو. البيرونيءَ کان اڳ ايل سياحن ۽ جاگرافيدانن، پنهنجن سفرنامن ۾ جايجا اصل سنڌي، هندي ۽ سنسڪرت وارا لفظ ۽ فقرا، جدولون، ماڻهن، ماڳن، مڪانن، دريائن ۽ جڙين پوئين جا نالا، ان وقت ۾ رائج مقامي ٻولين جا لفظ، عربي-سنڌي رسم الخط ۾ ڏنا آهن. البيرونيءَ سميت سڀني ماهرن خالص سنڌي حروف، عربي رسم الخط جي فن ۾ تبديليون آڻي، جوڙيا. اهڙيءَ طرح سنڌي ٻوليءَ جا ڪي لفظ، ان وقت عربي حروف تهجيءَ جي مدد سان جنهن نموني جوڙي لکيا ويا اُن نموني عربي-سنڌي حروف تهجي چڻي سگهجي ٿو ۽ اها دعوا ڪري سگهجي ٿي ته عربي-سنڌي رسم الخط جي ابتدا ۱۸۷ هه کان اڳ ٿي چڪي هئي، جنهن جو هڪ نمونو ”اره بره ڪنڪره، ڪراڪري مندره“ مان ته ملي ٿو، پر ٻيا نمونا ابو عطا سنڌي، ابومعشر سنڌي ۽ ابوضلع سنڌيءَ جي لکڻين ۾ به ڳولڻ ڪپن. ڪي مثال هيٺ ڏجن ٿا:

علائقن/ملڪن جا نالا				ڳوٺن، ماڳن، مڪانن ۽ شهرن جا نالا			
سنڌي		عربي		سنڌي		عربي	
حروف		حروف		حروف		حروف	
سنڌي	عربي	سنڌي	عربي	سنڌي	عربي	سنڌي	عربي
پ	ب	پڌا	بده	م	م	مڪران	مڪران
ڇ	ز	ڪڇ	ڪيز	ڪ	ڪ		
ڪ	ق	ڪنڌيڙو	ڪنڌيڙو	ر	ر		
پ	ب			ن	ن		

سنڌي		عربي		سنڌي		عربي		سنڌي	
تورن		طوريان		ت		ط		برهمڻ آباد	
سمي		سيوي		س		س		پيرج	
پنج آب		پنج آب		پ		پ		اروڙ	
مهران		مهران		م		م		مهران	
بلڙي		بلڙي		ب		ب		بلڙي	
مستونگ		مستونگ		م		م		مستونگ	
گنگ/گنگو		گنگ		گ		گ		گنگ	
کڻپات		کڻپا		ک		ک		کڻپا	
بڪار		بڪار		ب		ب		بڪار	
بڪر		بڪر		ب		ب		بڪر	

مائن جا نالا				ميون جا نالا			
سنڌي		عربي		سنڌي		عربي	
راسڪ		راسڪ		ليمو		ليمون	
بلهرا		بلهرا		انڊ		انڊ	
رتن		رتن		نارنگي		نارنج	
(رياضي دان جو نالو)				ميوو		مهوا	
گنگو		گنگو					
(طبيب جو نالو)							
سنجهر		سنجهل					
(طبيب جو نالو)							
ڏاهر		ڏاهر					
ماڻڪ		منڪ					
(طبيب جو نالو)							
ڌنو		دهن					
(طبيب جو نالو)							
پلو		پهل					
(طبيب جو نالو)							
جودو		جودر					

کاذن، طعام ۽ دالین جا نالا				جڙين ٻوٽين ۽ دوائن جا نالا			
سنڌي		عربي		سنڌي		عربي	
حروف		حروف		حروف		حروف	
سنڌي	عربي	سنڌي	عربي	سنڌي	عربي	سنڌي	عربي
سنبوسا	سموسڪ	ڪرڻ ڦل	قرنفل	ڦ	—	ڦ	ن
(مختلف مفزن ۾ پڪل گوشت)				ڦ	—	ڦ	ن
منڇ	منڇ	دار چيني	دار صيني	ڇ	—	ڇ	ص
ڪچڙي	ڪشري	چندن	صنڊل	ڇ	—	ڇ	ص
ڪچڙي		ڪ		ڇ		ڇ	

فتح نامو (چچنامو) اصل عربي ٻوليءَ ۾ لکيو ويو هو، جنهن کي پوءِ علي ڪوفي نالي هڪ عالم سنه ۶۱۳ھ (۱۲۱۶ع) ڌاري فارسيءَ ۾ ترجمو ڪيو. ان ۾ نج سنڌي لفظن کي عربي- سنڌي صورتخطيءَ ۾ هيٺ موجب لکيو ويو:

حروف			
سنڌي	عربي	سنڌي	عربي
سنڌي	عربي	سنڌي	عربي
پ	ب	پ	ب
ڌ	د	ڌ	د
ڪ	ڪ	ڪ	ڪ
پ	پ	پ	پ
ت	ت	ت	ت
پ	پ	پ	پ
ت	ت	ت	ت
ت	ت	ت	ت
ڻ	ن	ڻ	ن
ڄھ	جھ	ڄھ	جھ

موجوده سنڌي صورتخطي	عربي سنڌي رسم الخط	عربي حروف	سنڌي
راوڙ	راوڙ	ر	ڙ
پيٽ	بيت	ب	پ
		ت	ٽ
ٺڪر	ٺڪر	ڪ	ڪ
		ت	ٽ
ڪاڪا راج	ڪاڪا راج	ڪي	ڪ
		ج	ج
ڀنڊ	دندھ	دھ	ڍ
ڏاھر	داهر	دھ	ڏ
		د	ڌ
جوڻو	جونھ	ڻ	ن
ڇڱي	ڇنگي	گ	گ

مرحوم عبدالڪريم لغاريءَ ڇچنامي ۾ نج سنڌي آوازن لاءِ ڪم آيل جيڪو عربي- سنڌي حروفن جو چارٽ ڏنو آهي، سو هيٺ نقل ڪري ڏجي ٿو:

نج سنڌي آوازن لاءِ موجوده سنڌي صورتخطيءَ ۾ حرف	ڇچنامي ۾ ڪم آندل حرف
ب ۽ ڌ	ب + دھ
پ ۽ ڏ	پھ + د
ٻ ۽ ڏ	ب + د
ت ۽ ڍ	ت + دھ

ت + ر	ٺ ۽ ڙ
ت + ڪ	ڻ ۽ ڪ
؟ + ڪ	ڦ ۽ ڳ
ج + گھ	ج ۽ گھ
جھ + نگ	جھ ۽ گڻ
نج + ن	ج ۽ ڻ

لغاري صاحب لکي ٿو ته: ”مٿئين چارٽ کي ڏسڻ کان پوءِ هيءَ ڳالهه البت ديان ۾ رکڻي پوندي ته ان وقت جي انهن عربي فارسيءَ جي مصنفين سنڌي لفظن کي لکڻ وقت سنڌي الف- ب ٺاهڻ جو قصد ڪري، نج سنڌي اچارڻ لاءِ مٿيان حرف مقرر نه ڪيا، محض پنهنجي مقصد کي ظاهر ڪرڻ خاطر انهن اهي حرف مقرر ڪيا ۽ لکيا، تاهم اڳتي هلي ٻين فارسيدانن به اهائي واٽ ورتي ۽ نج سنڌي اچارڻ کي انهن ئي حروف ۾ تحرير ڪيو“ (۱).

مٿي ڏنل لفظن جي لڙهين جي جائزي کان پوءِ ائين چئي سگهجي ٿو ته عرب ماهرن، سنڌيءَ جي خاص آوازن لاءِ عربي حروفن جي مدد ورتي ۽ انهن ۾ تبديليون آڻي سنڌي آوازن لاءِ عربي- سنڌي حروف جوڙيا. هنن اهي نوان ٺاهيل حروف ڪم آڻي، انهن جي مدد سان نج سنڌي آواز لکيا ۽ حروفن جون چارئي صورتون- ابتدائي، وچين، آخري ۽ سالم- ڪم آنديون، مثلاً ”ب“ جو مثال ونو:

ابتدائي صورت	وچين صورت	آخري صورت	سالم صورت
ب	ب	ب	ب

عبدالڪريم لغاري: ”سنڌي الف- ب جي ارتقا“، ڄام شورو، انسٽيٽوٽ آف سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي، ۱۹۷۶ع، ص ۳۲ ۽ ۳۳.

حاصل مطلب ته عرب ماهرن، محققن ۽ مؤرخن سنڌي ماڻهن، ماڳن، مڪانن، جڙين پوئين وغيره لاءِ عربي- سنڌي حروف تهجيءَ لاءِ ۲۸ عربيءَ جا حروف ڪم آندا، جن ۾ ۱۶ حرف اهي هئا، جيڪي عربي ۽ سنڌي زبانن ۾ عام طور ڪم ايندا هئا، ۱۳ حروف اهي هئا، جيڪي خالص عربي آوازن لاءِ ڪم ايندا هئا ۽ اهڙيءَ طرح نج سنڌي آوازن لاءِ ۲۲ حروف عربي حروفن ۾ واڌارا يا ڦيرڦار آڻي، ٽيڪا ڏيئي جوڙيا ويا، تفصيل هن ريت آهي:

عربي ۽ سنڌيءَ ۾ هڪجهڙن آوازن لاءِ حروف:

ا، ب، ت، ج، د، ر، ز، س، ش، ل، ڪ، م، ن، و، ه ۽ ي = جملي ۱۶
 خروف. عربن ”ڪ“ حرف، ”ڪ“ لاءِ ڪم آندو.
 عربيءَ جي خالص آوازن لاءِ حروف:

ث، ح، خ، ذ، ص، ض، ط، ظ، ع، غ، ف، ق = جملي ۱۳ حروف.
 خالص سنڌي آوازن لاءِ جوڙيل عربي- سنڌي حروف:

نج سنڌي آواز	نوان جوڙيل حرف	نج سنڌي آواز	نوان جوڙيل حرف
ب	ب	ج	ج
پ	ف	جه	جه
پ	به	نج	نج
ث	ف/ت	ش	ش
ث	تر	---	---
ث	ت	ده	ده
ڦ	ف	د	د

نچ سنڌي آواز	جوڙيل حرف
ڊ	در
ڍ	در
ڙ	ر
ڪ	ڪ
گ	گ
ڳ	گ
گھ	گھ
گت	نگ/نچ
ڻ	ن
	جمالي ۲۳ حروف

اهڙيءَ طرح عربي- سنڌي حروف تهجيءَ لاءِ جملي ۵۲ حروف ڪم آندا ويا، جن جي مدد سان عرب سياحن، مؤرخن، ماهرن ۽ محققن سنڌي ٻوليءَ جا لفظ لکي، پهريون ڀيرو عربي- سنڌي رسم الخط جي شروعات عربن جي ابتدائي دور ۾ ڪئي. هنن جي لکيت مان معلوم ٿو ٿئي ته سنڌيءَ جي سر صوتين لاءِ ڏهه حروف ڪم آندا ويا، اهي آهن:

آ، ا، اي، اُ، او، اي، ايءَ ۽ او، او.

چچنامي ۾ لکيل سنڌي لفظ:

هن سلسلي ۾ سڀ کان وڏي مدد 'چچنامي'، البيرونيءَ جي تحقيق 'ڪتاب الهند' ۽ ٻين عرب عالمن ۽ ماهرن جي تذڪرن ۽ سفرنامن مان ملي ٿي. چچنامي ۾ ته هزارين نچ سنڌي لفظ ڪم آندل آهن، جن ۾ ماڻهن جا نالا، ملڪن، ماڳن، مڪانن، ذاتين، قومن، قبيلن، دريائن، دينن، واهن ۽ شين جا نالا اچي وڃن ٿا. 'اهڙيءَ طرح عرب سياحن ۾ جاحظ، اصطخري، ابن حوقل، مسعودي، بزرگ بن شهريار ۽ ابن نديم به گهڻائي نچ سنڌي لفظ، عربي- سنڌي رسم الخط ۾ لکيا آهن، جيڪي هن ڏس ۾ ڪا راءِ قائم ڪرڻ ۾ مدد ڪن ٿا. چچنامي ۾ جيڪي لفظ ڪم آندل آهن، انهن مان ڪي هي آهن:

لفظ	چچنامي جو صفحو
(ماڻهوءَ جو نالو)	۲۱
(راجا جو نالو)	۲۱
(راجا جو نالو)	=
(شهر جو نالو)	=
ديپل (شهر جو نالو)	=
(دريا جو نالو)	=
(شهر جو نالو)	۲۲
(شهر جو نالو)	۲۳
(ماڻهوءَ جو نالو)	۲۴
(ماڻهوءَ جو نالو)	۲۵
(عورت جو نالو)	۲۷
(ماڻهوءَ جو نالو)	۵۴
(ماڻهوءَ جو نالو)	=
(ڪاڪن جو راج)	=
(ذات جو نالو)	۵۵
(ذات جو نالو)	=
(ماڻهوءَ ۽ ذات جو نالو)	=
(شهر جو نالو)	=
(ماڻهوءَ جو نالو)	۵۶
(لقب، صفت)	۵۸
(جاءِ جو نالو)	=
(ذات جو نالو)	۲۵۱، ۲۴

چڻامي جو صفحو	لفظ	
۱۸۹،۷۳	راوڙ	(شهر جو نالو)
۵۸	ماين	(شهر جو نالو)
=	ڏاهر	(ماڻهوءَ جو نالو)
=	ڏهرسين	(ماڻهوءَ جو نالو)
=	پيمن	(ماڻهوءَ جو نالو)
=	سندر	(ماڻهوءَ جو نالو)
۱۳۰	ناله ساڪره (ساڪري جو نالو)	(نهر جو نالو)
۱۶۲	سيسم (شيشم ڪاري)	(ڪاريءَ جو نالو)
۱۶۸	بجھراءِ بن چندر	(ماڻهوءَ جو نالو)
۱۷۰	ڪاڪو پت ڪوتل	(ماڻهوءَ جو نالو)
۱۷۱	ڪُٺپ	(مقام جو نالو)
۱۷۳	چنا	(ذات جو نالو)
۱۸۱	راسل	(ماڻهوءَ جو نالو)
=	ڪشها (ڪڇ)	ملڪ جو نالو
=	بينت	(مقام جو نالو)
۱۸۹	اشبهار	(شهر جو نالو)
=	پِٽي	(ذات جو نالو)
۱۹۱	موڪو	(ماڻهوءَ جو نالو)
=	وسايو	(ماڻهوءَ جو نالو)
=	جيور (جيور)	(شهر جو نالو)
=	وجورته (وڇوٽو)	(ديھ جو نالو)

لفظ	چچنامي جو صفحو	
(ذات جو نالو)	هالا	۹۱
(ماڻهوءَ جو نالو)	چندرام هالو	=
(دريا جي شاخ جو نالو)	جهم	۲۰۹
(دريا جي شاخ جو نالو)	ڪوٽڪه (ڪٽڪو)	۲۱۰
-----	ڪرهل	=
(ماڻهوءَ جو نالو)	ڍول	۲۴۹
(ماڻهوءَ جو نالو)	جوڻو	۲۵۰
(ماڻهوءَ جو نالو)	بجھاري	۲۵۱
(ماڻهوءَ جو نالو)	اسرھيل	=
(عورت جو نالو)	لاڏي	۲۶۸
(نهر جو نالو)	جلوالي	۲۹۱
(نهر جو نالو)	سانودي	۳۲۱
(نهر جو نالو)	ڍنڍ وڪريهار*	=
(عورت جو نالو)	چڱي	۳۳۸
(ذات جو نالو)	نگامره، نڪامره	=

البيروني جي ڪتاب ۾ ڏنل سنڌي لفظ:

چچنامي کان پوءِ گهڻي ۾ گهڻا نج سنڌي لفظ محقق البيرونيءَ بيان ڪيا آهن. هن جو ڪتاب، ”ڪتاب الهند“ ته سنڌ ۽ هند جي سماجي ۽ ثقافتي تاريخ آهي، جنهن ۾ ڳاڻيٽي جي انگن کان سواءِ، ڏينهن، هفتن، مهينن ۽ رنگن جا نالا، علم هيئت جا لفظ، گرهن ۽ سيارن جا نالا، طرفن ۽ ڏسڻ جا نالا، مهل ۽ گهڙيون، جدولون، مفاصلي جي ماپ لاءِ لفظن جون لڙهيون وغيره ”وڪر“ شايد وڪر بندر ڏانهن اشارو ڪري ٿو، جو انگريزن جي دور تائين به آباد هو، ۽ ڪيئي بهدر وٽ هو

ڏنيون آهن، انهن مان ڪي هي آهن (۱):

سڌاڻ جي ڪتاب جو صفحو	البيرونيءَ جا لفظ	موجوده سنڌي لفظ	حرف البيروني	سنڌي
۱۹	مليج	مليج	ج	چ
۴۰	دهرم	ڌرم	د ه	ڌ
۴۲	وڌيٽ	وڃ	ڌي	ج
۴۲	روپ	روپ	پ	پ
۷۰	موڪش	موڪ	ڪش	ڪ
۱۰۱	ڪشٽري	ڪٽري	ڪش	ڪ
۱۱۶	وِستي	وِتي	ست	ٺ
۱۱۷	چيٽر	چيٽ	تر	ٺ
۱۱۷	جيشت	جيٺ	ج	ج
			شت	ٺ
۱۱۷	باگن	ڦڳن	ب	ڦ
			گ	ڳ
			ڻ	ن
۱۶۵	سمونڊ	سمند	در	ڊ

اهڙيءَ طرح البيرونيءَ جي ڪتاب ۾ ڏنل ٻين لفظن جي فهرست، جيڪي سنڌ ۾، اسلام جي آمد کان به اڳ، رواجي طرح ڪم ايندا هئا، انهن مان ڪن لفظن جي هاڻوڪي صورت سامهون ڏني وئي آهي.

(۱) غلام علي الانا، ڊاڪٽر: ”سنڌي صورتخطي“، ڇاپو، ٽيون، حيدرآباد، سنڌي زبان پبليڪيشنس، ۱۹۶۹ع، ص ۹۳ ۽ ۹۸.
۽ پڻ ڏسو: ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ڊاڪٽر: ”سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ“، حوالو ڏنل آهي، ص ۷۱.

موجوده لفظ	البیرونیء طرفان لکيل لفظ	البیرونیء جي ڪتاب جي صفحو
مليج	مليج	۱۹
ايشور	ايشور	۳۱
ڌرم	ڌرم	۴۰
ٻڌ	بدھ	=
پرش	پرش	=
ويج	وديٽ	۴۲
په	دوئي	=
شبد	شبد	=
روپ	روپ	=
پنج ماڻھون	پنج ماترس	=
گند	گندھ	=
رس	رس	=
-	وشنو پراڻ	۴۵
واسوڊيو	واسوڊيو	۵۲
لڪشمي	لڪشمي	۵۴
لڪمي	-	-
ڪلپ	ڪلپ	=
لوڪ	لوڪ	۵۹
-	سورلوڪ	=
-	ناگ لوڪ	=
سباھ	شواس	۶۹
وويڪ	وويڪ	۷۰
موڪش	موڪش	=
موک	-	-
		۶۶

موجوده لفظ	البیرونيء طرفان لکيل لفظ	البیرونيء جي ڪتاب جو صفحو
پرچاڻي	پرچاڻي	۸۹
راڪاس	راڪشَس	۸۹
پشاج	پشاج	=
آشور	آشور	=
پوت	بوت	=
ديو	ديو	=
ورڻ	ورڻ	۱۰۰
ڪٽري	ڪشَنري	۱۰۱
شوٽر	شوٽَر	=
چنڊال	چنڊال	=
پڌم	پڌم	=
وٽي	وٽستي	۱۱۶
چيت	جيتَر	۱۱۷
جيت	جيشت	=
ڦڳڻ	بالگن	=
ڪهاڙي	ڪٿار	۱۲۰
سلوڪ	شلوڪ	۱۲۷
وياڪرڻ	وياڪَرڻ	۱۴۵
چند	چندس	۱۳۶
ماترا	ماترا	۱۳۹
مول < مور < مَر	جولن	۱۴۰
هرت	پروَت	=
لون	لون	۱۵۶
مُن	مُشتي	=

البيرونيء جي ڪتاب جو صفحو	البيرونيءَ طرفان لکيل لفظ	موجوده لفظ
۱۵۶	کوڙ مُشَيّتي	لوڙ مُٺ
۱۶۰	سوڙڻ	$\frac{1}{3}$ ٽولا =
=	ٽولا	ٽولا
=	ماشا	ماسا
۱۶۵	ٿلا	تور
۱۷۲	آڪَشَرَ	آڪَر
=	پاوَڪَ	پاوَڪَ
=	دَهَن	دَن
=	آگني	آگني
=	تپن	تپڻ
=	سمونڌَر	سمونڊ } سمند }
=	ساگر	ساگر
=	ماشَ	ماس < ماهه
=	وِسَرِگَ	وسرگ
۱۷۳	مَلَوَڙِي	(لکت جو نمونو)
=	سَتَنڌَوَ	سنڌي
=	لاڙِي	لاڙي (لکت جو نمونو)
۱۷۴	اڱُڪَ	آنگ

البيرونيء جي ڪتاب جو صفحو	البيرونيء طرفان لکيل لفظ	موجوده لفظ
------------------------------	-----------------------------	---------------

علم هيئت جا لفظ

۱۷۸	گگن	گگن
=	آڪاش	آڪاش / آڪاس
=	آمُبرَ	آمُبر
=	اَثر	اثر
=	چنڊَر	چنڊ
=	لوچَنَ	-
=	اَڪَشَ	اَڪَشَ

ڏينهن جا نالا

۲۱۳	اَدَتِيَّ بَار	آرتوار / آچرُ
=	سومَر بَار (۱)	سومار / سُوَمَر
=	مڱگَل بَار	منگل، اڱارو
=	بڊبار (۲)	ٻڌوار / ٻُڌَر
=	برهسپتي بَار (۳)	وسپت
=	شُڪَر بَار	شڪر وار
=	شَنَشچَر بَار (۴)	ڇنڇر

- (۱) سومَر بَار < سومر وار < سومار < سُوَمَر
 (۲) بڊبار < ٻڌ وار < ٻُڌَر
 (۳) برهسپتي بَار < ورهسپت < وسپت
 (۴) شَنَشچَر < ڇنڇر

البيرونيء جي
ڪتاب جو صفحو

البيرونيءَ طرفان
موجوده لفظ

گرهن ۽ سيارن جا نالا

آڌڙي	آجر	۲۱۵
شوريه	سورج	=
سومر	سومر	=
چنڊر	چنڊ	=

مهينن جا نالا

چيتر	چيت	۲۱۷
ويشاک	وساک	=
	وساک	
جيشٽ	جيٽ	=
آشاد	اکاڙ	=
شروان	سراون / سانوڻ	=
پادري پڌ	بڊو	=
آشويج	آسو	=
کارتڪ	ڪتي	=
مارگ شيرش	ناھري	=
	نھاري	
پوش	پوه	=
ماگھ	ماگھ	=
بالگن	ڦڳن	=

البيرونيء جي ڪتاب جو صفحو	البيرونيءَ طرفان لکيل لفظ	موجوده لفظ
------------------------------	------------------------------	---------------

طرفن ۽ ڏسڻ جا نالا

۲۹۶	دڪشُن	ڏڪڻ
=	اُتَر	اُتَر
=	پَشِچَم	پِچَم
=	پُورَو	پورب
=	آپَر	پر / مٿي
=	تَل	تر
=		

مهل ۽ گهڙيون

۳۳۴	پَران	پراڻ
۳۵۷	رَت	رُت
۳۵۹	ڪَشَن	گَن
=	رائِري	رات
=	ماسَ	ماه
=	پَڪَش	پڪ
=	بَرَش	بَرَس / < بره > وره

پاڻو ۲

۲۰	آدَر	آدَر، آدَ، آڌڪ
=	پِگ	پِگ / جِگ
=	چَڪَر	چَڪَر

تور ۽ ماپ جون جدولون

هڪ ماش (ماسو) = ۴ آندي (وڻ جو ٻجهه)	۱۶۱
هڪ آندي = ۴ يَوَ (جَوَ)	
هڪ يَوَ = ۶ ڪلا	
هڪ ڪَلا = ۴ پاد	
هڪ پاد = ۴ مڙي	
۴ آندي = هڪ ماش (ماسو)	۱۶۳
۸ ماش = هڪ چئو	
۲ چڻا = هڪ ڪَرش، سُورڙ	
۴ سُورڙ = هڪ پَل	
۴ پَل = هڪ ڪُڙو (ڪوڙي)	
۴ ڪُڙو = هڪ پُرسَت	
۴ پُرسَت = هڪ اِيڪَ	
۴ اِيڪَ = هڪ دروڻ	
۲ دروڻ = هڪ سوڙپَ	
۲ سوڙپَ = هڪ چڻا	
۲۰۰۰ پَل = ڀار	
۲۰۰۰ پَل = هڪ ڍڳو	

البیرونيء جي
ڪتاب جو صفحو

البیرونيء طرفان
لکيل لفظ

موجوده
لفظ

مفاصلي جي ماپ

۱۶۶	۸ جَوَ = هڪ اڱڱل (اگر)
	۴ اڱڱل = هڪ لامَ
	۴ اڱڱل = هڪ هَٿُ
	۴ هَٿُ = هڪ دَنُ
	۴۰ دَنَ = هڪ نَلَوَ (نري)
	۲۵ نَلَوَ = هڪ ڪَرُوش
	(ڪَرُوش < ڪروھ)
	< ڪوھ) =
	هڪ ڪروش = ۴۰۰۰ هٿ

اڱوئي جي ڇيڙي کان ڇيڇ تائين ماپ

اڱوئي جي ڇيڙي کان	
ڇيڇ جي ڇيڙي تائين = وِستِي (وئي)	
اڱوئي ۽ ڏسئي اگر جي	
ڇيڙي تائين = گوڪَل	
اڱوئي ۽ ٻاج جي ڇيڙي-	
تائين = ڪَرِي	
اڱوئي ۽ وچين اگر جي	
ڇيڙي تائين = تال	

اهڙيءَ طرح عرب سياحن ۽ ٻين مورخن جي ڪتابن ۾ ڏنل ڪن شين جا نالا ۽ اسم، جيڪي سنڌ ۾ اسلام جي آمد کان به اڳ ڳالهائيا هئا، مثال طور:

لفظ	لفظ
سنداڻ (۲)	سندڻ (۱)
مُشڪ (عربي مسڪ) (۴)	چندن (۳)
جَتَ	کنڊ (۵)
سڙهه	واٽيا (۶)
آڪرو	دبڪي
چيٽ (۱۰) (ڪپڙي جو قسم)	ڪپور (۷)
	دنگي (۸)
	هندول (هندورو) (۹)

(1) John Marshall, Mohen-jo-Daro & the Indus Civilization, London, 1931, P. 33.

(۲) سنڌ لوهارڪي ڪم ۾ شهرت رکندڙ هئي. سنڌ مان پئي سامان سان گڏ، سنڌ جون تلوارون به عربستان ڏانهن وڪري لاءِ روايتون ڪڍيون هيون، ڏسو: جاحظ، ”رساله فخرالسودان علي البيضان، حوالو ڏنو ويو آهي، ص ۵.

(۳) سيد سليمان ندوي: ”عرب و هند ڪي تعلقات، هندستان اڪيڊمي، اله آباد-۲۹، ۱۹۲۰ع“ ص ۶۹.

(۴) ايضاً

(۵) ايضاً

(۶) ايضاً

(۷) ايضاً، ■ پڻ ڏسو بزرگ بن شهرتار: ”عجائب الهند، جلد اول، حوالو ڏنو ويو آهي، ص ۲۰۱

(۸) ايضاً، ص ۶۳

(۹) سيد سليمان ندوي: ”عرب و هند ڪي تعلقات“، ■ پڻ ڏسو: بزرگ بن شهرتار: ”عجائب الهند، جلد اول، ص ۲۰۲.

(۱۰) ايضاً، ص ۷۰.

پَت (۱)	ڪرمچ (۲)
بجاج	نير (رنگ) (۳)
انڊ (۴)	اوج (اوجو، عربي اوج) (۵)
ايلاچي (۶)	ڪرڻ ڦول (۷)
جاءِ ڦل (۸)	توتيو (۹)
نيلوڦر، نيلو ڦل (۱۰)	مڪَ
ڪڪ (طنب جو لفظ)	پَت (۱۱)
ليسوڙا (۱۲)	ايريو (۱۳)
هريڙ (۱۴)	آنثورا (۱۵)
سُنڊي (۱۶)	

-
- (۱) سيد سليمان ندوي، حوالو ڏنو ويو آهي، ص ۶۹ ۽ پڻ ڏسو بزرگ بن شهریار، ايضاً، ص ۲۰۲
- (۲) ايضاً، ص ۷۰
- (۳) ايضاً
- (۴) ايضاً، ص ۱۵۲
- (۵) ايضاً، ص ۱۴۲
- (۶) ايضاً
- (۷) ايضاً، ص ۶۹
- (۸) ايضاً
- (۹) ايضاً
- (۱۰) ايضاً، ص ۶۹
- (۱۱) ايضاً، ص ۱۵۲
- (۱۲) ممتاز حسن پٺاڻ ڊاڪٽر: مقالو، ”سامي (عرب) تهذيب جي ارتقا ۾ سنڌ جو حصو“، قسط ماهوار نشين زندگي، مارچ ۱۹۶۹ع، ص ۳۶.
- (۱۳) ايضاً
- (۱۴) سيد سليمان ندوي: ”عرب و هند کي تعلقات“، ص ۶۹
- (۱۵) ممتاز حسن پٺاڻ ڊاڪٽر: مقالو، قسط بين: ماهوار نشين زندگي، مارچ ۱۹۶۹ع، سامي (عرب) تهذيب جي ارتقا ۾ سنڌ جو حصو، حوالو ۱۲، ص ۳۶.
- (۱۶) حوالو ۱۴، ص ۶۹.

اهڙن سنڌي لفظن جي فهرست جن سان سر کائي رڪندڙ ڪيترائي لفظ رڳو ڏيڻ
پر به ملن ٿا:

سنڌي لفظ

رڳو ڏيڻ لفظ

وستي	وستي
ڏير	ڏيو رڻ
پڪو ڦل، پڪل ڦل	پڪو ڦل
ماڻ	مان
ڪير (ڪشڪي)	ڪشڪي
چروڙي، چوڙي	چر
مُج	منج
ڪُٺي (وڏو-ڀيٺو)	ڪُٺي
چڪرو	چڪر
پرتوي	پرتوي
داس	داس
آب	آپو
جوڻو	يوڪتر
نيهڪ نيھن	سنيھ
وڏي وا	وڏو ويو
ماس	ماس
ڪانچ (سٺڻ)	ڪانچي

(1) Vijaya Krishna brothers, "Literary History of India",
Omlle Co, Inc: New York, P. 5

Also see: Chandra Chakraverty, "Racial History of India",
Vijaya Krishna brothers, Calcutta, PP. 170-225.

جَوَ	بَوَ
وِجَ	وَتَسَ
ڳئونَ	گَنو
سَمونڊَ، سَمَنڊَ	سَمَنڊَرَ
سَڄَ	سَتِي
اَڙتَ	اَرَتَ
رَتَ	رَتَ
ڇِي	جَهو

جڀسي ٻوليءَ جا لفظ جيڪي سنڌي ٻوليءَ سان

هڪجهڙائي ڏيکارين ٿا (۱):

جڀسين کي ’بنجارا‘ به چوندا آهن. ’بنجارا‘ لفظ، سنڌي لفظ ’وڻجارا‘ جي بدليل صورت آهي. ماهرن جو رايو آهي ته اها جڀسي (وڻجارا) قوم، اوائل ۾ برصغير جي اتر-اولهه (پنجاب-سنڌ) واري حصي جي رهواسين هئي، ۽ اُتان لڏي پهرين ايران ۽ ميسوپوٽيميا ايراضين ۾ اچي رهي، ۽ اُتان پوءِ مصر ڏانهن ويئي.

جڀسي ٻوليءَ ۽ سنڌيءَ ۾ جيڪي هڪجهڙايون ثابت ٿيون آهن، تن مان ظاهر آهي ته هيءَ قوم اصل سنڌ جي رهاڪو هئي. ليلو رچندائي لکي ٿو ته ”هيءَ قوم يورپ جي ڪن حصن ۾ پاڻ کي ’زنگلي‘ ته ڪئي ’رومي‘، ته ڪئي وري ’سِنٽي‘ سڏائيندي آهي. ’سِنٽي‘ سنڌيءَ جي بدليل صورت

(۱) هن معلومات جو مدار مسٽر ليلي رچندائيءَ جي اُن مقالي تي آهي جيڪو سماهي مهراڻ، نمبر ۳، سال ۱۹۶۷ع ۾، ۳۹ صفحي کان ۴۴ تي ڇپيل آهي.

آهي. خود چپسي به هڪ ٻئي کي مخاطب ٿيڻ وقت ’سنڌي‘ چوندا آهن، جنهن جي معنيٰ آهي ’ساڻي‘.

ليلو رچندائي پنهنجيءَ دعا جي ثبوت لاءِ هيروڊوٽس جو حوالو ڏيندي لکي ٿو: ”سنڌي نالي هڪ ننڍڙي هندي قوم، ڪاري سمنڊ جي ويجهو، تامن نالي ٻيٽ ۾ رهندي هئي. اهو سمو عيسوي صديءَ کان ڇهه-اٺ سو ورهه اڳ جو آهي.“

چمن لال جو حوالو ڏيندي ليلو لکي ٿو:

”پنجاب جي هڪ ايراضيءَ ۾ ’جنگر‘ (۱) نالي هڪ پنٿي پيل قوم هن وقت به رهندي آهي، جا هڪ ’سنڌوئي‘ (۲) قوم جو جزو آهي، ۽ جنهن جي ٻولي ’سنڌي ٻوليءَ سان رشتو رکندڙ آهي، اها قوم ئي ايران جي اندروني ايراضين تائين ويل ٿي ڏسجي.“

مٿئين بحث مان هي نتيجو ٿو نڪري ته چپسي قوم، دراصل سنڌي وڻجارا هئا، جيڪي عيسوي سن کان ڇهه-اٺ صديون اڳ، ڪاري سمنڊ تائين پهچي چڪا هئا. هن بحث مان هي به نتيجو ٿو نڪري ته سنڌي ٻوليءَ جا اُهيچاڻ ۽ آثار ۸۰۰ - ۶۰۰ ق. م ۾ به ملن ٿا، جيڪي چپسي ٻوليءَ جي بدليل صورتن ۾ موجود آهن. هيٺ اهڙن لفظن جون لڙهيون ڏجن ٿيون جيڪي ثابت ٿيون ڪن ته سنڌي ٻولي ۸۰۰ - ۶۰۰ ق. م. ۾ به معياري ٻولي هئي، جنهن جو هاڻوڪو ڍانچو بلڪل انهيءَ زماني واريءَ ٻوليءَ سان هڪجهڙائي رکي ٿو:

چپسي لفظ	سنڌي لفظ	چپسي لفظ	سنڌي لفظ
چُرِي	چُرِي	نڪ	نڪ
بال	وار	ڪارو(ڪالو)	ڪارو
يڪ	اڪ	راءِ	راءِ
ڪن	ڪن		

(۱) پنجاب جي جهنگ واري علائقي ۾ جنگلي قوم هن وقت آباد آهي. هن جي ٻوليءَ کي جنگلي ٻولي سڏيندا آهن.

(۲) ممڪن آهي ته سنڌي لفظ سنڌوئي < سنڌئي < سنڌوي < سنڌي ٿيو هجي

سنڌي لفظ	جيڪي لفظ	سنڌي لفظ	جيڪي لفظ
نهن	نہ	بڙو (وڏو)	برو
ميل، مر، مٽي	ميل	ٿان	ٿان
مٽو، ست	مٽو	تون	تون
لوپ	لوو	تتو	تتو
جون	جوو	ماڻهو	مانس
پينگ	پينگ	ٻڪرو، ٻڪر	ٻڪرو
ڪنڊو	ڪندو	مڪ	ٻُڪ
ڪوه	ڪوو	ڪولي	ڪير
رائي	رائي	سڱ	سنگ
چور	چور	دونهون	ٿر
اتو	ارو	اڱر	انگر
سانگ، ٻيروي، ٻيروي	سوانگ	ڏڏ	ٿڌ
اُچو	اوچو	ماس	ماس
ستو، سمهيل	سُوتو =	پاڻي	پاني
ست، سار	ست	پوسو	پس
سٺڻ، ٻڌڻ	شنو	ٻڌو	ٻڙهو
پَٽ، ڪپڙا	پَٽ	چوري	چوري
اُتي	اوتيه	رَت	رَت
مڙس، مرد	مڙس	چڪَ	چڪَ
ميرو	ميلالو	سگهو	سگو
ماڙهو	مارو	سڪو	شڪو
ڪر	ڪِر	ٻير تنگو	ٻير تنگو
		(ٻيرين اگهاڙو)	
		جَوَ	جَوَ
		درياءَ	درياو

متن مائٽن جا نالا

سنڌي لفظ	جپسي لفظ	سنڌي لفظ	جپسي لفظ
----------	----------	----------	----------

پاءُ	فرل	پيٺ	فين
سس	سسٺ	سهرو	سسرو
سالو	سالو	ڪاڪو، ڇاڇو	ڪاڪ

البيروني جي ڪتاب ۾ لکيل وڌيڪ لفظ:

بیشمار سنڌي لفظ ”ڪتاب الهند“ ۾ مطالعو ڪري سگهجن ٿا. البيرونيءَ جي طرفان ڏنل لفظن جي اڀياس مان ان وقت جي سنڌي لفظن جو صوتياتي (Phonetical) ۽ اصواتي (Phonological) جائزو توجهه جي لائق آهي. هڪ ته هن (البيرونيءَ) نج سنڌي آوازن لاءِ يا ته نوان حرف جوڙيا آهن ۽ يا ته هر آواز جي ويجهو عربي حروف رکي پنهنجو مقصد ظاهر ڪيو اٿس. مثال طور:

نوان جڙيل حروف نج سنڌي آوازن جي ويجهو حرف

سنڌي آواز	جڙيل حروف	سنڌي آواز	ويجهو حرف
ٺ	ت	ڳ	گ
ڌ	دھ	گ	ک
ڊ	در	ڻ	ن
ڇ	ج		
ڦ	ب		
ڄ	ج		
ڇ	ج		

اهڙيءَ طرح سنسڪرت ۽ هنديءَ جي مرڪب آوازن (Compound Sounds) لاءِ، سنڌيءَ جي قانون (Law of assimilation) جو سهارو ورتو اٿس. سنڌيءَ جي قانون موجب، مرڪب آواز ۾ ڪم ايندڙ آواز، هڪ ٻئي تي اثر ڪري، ڪنهن نئين آواز ۾ تبديل ٿي ويندا آهن. هيٺ البيرونيءَ جا مثال ڪافي اهو قانون سمجهايو ويو آهي؛

البيرونيءَ وارا لفظ	مرڪب آواز	مرڪب آواز جا جزا	اثر کان پوءِ نئون ٺهيل آواز
وڌيت	ڏي	ڌ + ي	چ
موڪش	ڪش	ڪ + ش	ڪ
ڪشتري	ڪش	ڪ + ش	ڪ
سموندر	ڏر	ڌ + ر	ڊر
		(آترادي لهجي ۾ ڊر/ڊر به استعمال ٿيندو آهي.)	
جيئر	ئر	ت + ر	ت
جيشٽ	شت	ش + ت	ٺ
وٽسي	ست	س + ت	ٺ

سنڌي ٻوليءَ ۾ ’سنڌيءَ وارو مطالعو‘ ڏاڍو دلچسپ آهي، جنهنجي باري ۾ ’سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس‘ ڪتاب، پڙهي سگهجي ٿو (۱).
ڊاڪٽر بلوچ صاحب البيروني طرفان ڏنل لفظن مان ڪن جي فهرست ڏيندي لکي ٿو؛

”مٿين مثالن مان ڏسبو ته محقق البيروني خالص سنسڪرت لفظن کان سواءِ ٻيا جيڪي عام مروج مڪاني نالا ۽ الفاظ استعمال ڪيا آهن، تن مان

(۱) غلام علي الانا، ڊاڪٽر: ’سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس‘، ڄام شورو، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ۱۹۸۷ع،

اڪثر موجوده سنڌيءَ سان ملن ٿا. ايڊورڊ سخاؤ، جنهن ’ڪتاب الهند‘ کي ايڊٽ ڪيو آهي، تنهن پنهنجي مقدمي ۾ البيرونيءَ جي استعمال ڪيل مڪاڻي لفظن، خصوصاً ڳاڻيٽي جي انگن بابت لکيو آهي ته اُهي جنهن ٻوليءَ جا آهن، سا بنسبت ٻين جديد هند- آريائي ٻولين جي، سنڌيءَ سان وڌيڪ مناسب رکن ٿي، ۽ ملي ٿي (۱). اهي ڳاڻيٽي جا انگ هن ريت آهن: -

عدد قطاري		عدد قطاري	
البيروني	موجوده سنڌي	البيروني	سنڌي
برقه	برڪ، برڪت	ق	ڪ/ک
بيه	پيو	ب	پ
تريه	تيو	تر	ت
چوت	چوٿون	ت	ٺ
پنجي	پنجون	--	--
ست	ڇهون	س	ڇ
اٺين	اٺون	ت	ٺ
نوين	ٺاڻون	--	--
دهين	ڏهون	د	ڏ
يارهي	يارهون	--	--
دواهي	ٻارهون	دو	ٻ
تروهي/ترهي	تيرهون	تر	ت
چودهي	چوڏهون	--	--
پنجاهي	پنجاھون	--	--

(۱) نبي بخش بلوچ، ڊاڪٽر: حوالو ڏنل آهي، ص ۷۱

مٽي پيش ڪيل مثالن کان پوءِ هي سوال ٿو پيدا ٿئي ته عربي- سنڌي رسم الخط جي شروعات ڪڏهن ٿي، ڪٿي ٿي ۽ پهرين پهرين هيءُ رسم الخط ڪنهن شروع ڪيو؟ هن ڏس ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب پنهنجي راءِ ڏيندي لکي ٿو:

”پنهنجي هن ڪتاب، ”ڪتاب الهند“، ۾ بيرونيءَ ڪم از ڪم ٽن صورتخطين جو پتو ڏنو آهي، جيڪي ۱۰۲۰ع- ۱۰۳۰ع واري عرصي ۾ سنڌ ايدر رائج هيون. پاڻيه (جيسلمير) ۽ سنڌ جي ڪن ڀاڱن، يعني ته جيسلمير واري سرحد لڳ سنڌ جي اُڀرندين ڀاڱن ۾ ’آڌ- اڪري ناگري‘ هلندڙ هئي. انهيءَ مان پانڄي، ٿو ته اندازاً موجوده سکر، خيرپور، سانگهڙ ۽ ٿرپارڪر ضلعن جي اُڀرندين ڀاڱن ۾ ’آڌ- اڪري ناگري‘ هلندڙ هئي. سامونڊي ڪناري، يعني موجوده ٺٽي ضلعي جي ڏاکڻي ڀاڱي ۾، ’ملقاري‘ رسم الخط رائج هئي. تاريخي اعتبار سان درياءُ کان اولهه طرف ميرپور ساڪري واري علائقي ۾ اڳاٽي وقت کان ’نگامرا‘ قوم آباد هئي، ۽ ٿي سگهي ٿو ته انهن جي صورتخطي، ’نگامري‘ ڏانهن اشارو هجي. وچ- سنڌ واري علائقي ۾، گاديءَ واري شهر بهمنوا يا منصوره ۾، ’سيندب‘ يعني ’سيندو‘ يا ’سنڌي صورتخطي‘ هلندڙ هئي. اها عربي- سنڌي، صورتخطي هئي، جيڪا پهريائين منصوره واري علائقي ۾ استعمال ٿي، ۽ اُتان آهستي آهستي سڄيءَ سنڌ ۾ رائج ٿي (۱)“.

هي هڪ اهڙو رايو آهي جنهن تي بحث ڪري سگهجي ٿو، ۽ اهو قبول ڪري نٿو سگهجي ته سنڌو رسم الخط، عربي- سنڌي رسم الخط جو نالو هو. برهمڻ آباد (المنصوره) مان جيڪو ديسي رسم الخط، ٺڪرين تي لکيل

(۱) نبي بخش بلوچ، ڊاڪٽر: حوالو ڏنل آهي.

مليو آهي، اهو لوهائڪي رسم الخط جهڙو آهي ۽ اهوئي 'سٽنڊو' رسم الخط هو.

'سٽنڊو'، 'عربي- سنڌي رسم الخط' جو نالو نه هو، جنهن منصوره ۾ اها شڪل اختيار ڪئي پر جيڪڏهن اهو قبول به ڪئي ڪجي ته سٽنڊو، عربي- سنڌي رسم الخط جو نالو هو، ته اهو قبول ڪري نٿو سگهجي ته هي رسم الخط ڪو البيرونيءَ ايجاد ڪيو هو، چوٽه البيرونيءَ کان گهڻو اڳ، جيئن مٿي بيان ڪيو ويو آهي ته جاحظ، اصطخري، مسعودي، ابن حوقل ۽ ٻين عرب سياحن جي تاريخي ڪتابن ۾ ڪيترن ئي نج سنڌي لفظن کي، عربي سنڌي حروفن ۾ تبديليون آئي، عربي- سنڌي رسم الخط ۾ لکڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي هئي. اهي تاريخون، جن جا نالا مٿي ڏنا ويا آهن، البيرونيءَ جي آمد کان ٽي- چار سو سال اڳ لکجي چڪيون هيون. انهن ۾ عربي- سنڌي رسم الخط ڪم آندو ويو هو، ۽ عربي حروفن جي مدد سان نج سنڌي آوازن لاءِ حروف- تهجي جوڙي ويئي هئي. انهيءَ دليل جي اڌار تي قابل احترام شخصيت، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي راءِ سان، گهڻي معذرت سان، اتفاق نٿو ڪري سگهجي، جنهن ۾ ڊاڪٽر صاحب لکي ٿو:

"عربي- سنڌي صورتخطيءَ جو اڳاٽي ۾ اڳاٽو نمونو خود محقق بيرونيءَ جي لکت ۾ ملي ٿو. هن "ملقاري" لفظ ۾ "ق" حرف آندو آهي. "مگر" (منگر) ۽ اڱل (اگر) لفظن ۾ "گ" جي اُچار لاءِ "گ" حرف آندو اٿس، يعني ته خود محقق بيروني سنڌ جي مقامي اُچارن کي ادا ڪرڻ لاءِ عربي حرفن تي تبڪا ڏيئي نوان اکر ڪڍيا، اُن مان ظاهر آهي ته "سنڌي- عربي صورتخطي" جيڪا اسان تائين پهتي آهي، اُن جا لکت ۾ تاريخي آثار ۱۰۲۵ع- ۱۰۳۰ع واري عرصي ۾ ملن ٿا" (۱) ۽ انهيءَ حقيقت کان انڪار نٿو ڪري سگهجي ته محقق البيرونيءَ ڪن نج

(۱) نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: حوالو ڏنل آهي، ص ۲۴.

سنڌي آوازن لاءِ نوان حروف گهڙيا، اُن لاءِ هن عربي حرفن ۾ ٽپڪا ڏيئي يا ٻئي طريقي سان نج سنڌي آوازن لاءِ حرف جوڙيا، پر البيرونيءَ کان لڳ ڀڳ ٽي-چار سو سال اڳ، عرب ۽ مقامي ماهرن، نج سنڌي آوازن لاءِ حرف ٺاهڻ لاءِ، عربي حروفن ۾ تبديليون آنديون، يا اُن نج سنڌي آواز جي ويجهو، عربي ٻوليءَ جا حروف مقرر ڪيا. منهنجي هن راءِ کي خود ڊاڪٽر بلوچ صاحب پنهنجي ڪتاب ۾ اڳتي هلي، صفحي ۷۵ تي قبول ڪيو آهي. هو فرمائي ٿو: ”عرب-اسلامي دور ۾، نئين علمي، ثقافتي، سماجي ۽ سياسي ماحول جي زير اثر، سنڌي ۽ عربيءَ جو پاڻ ۾ گهڻو رشتو، عمل ۽ ردِ عمل پيدا ٿيو، جنهن سان سنڌي ٻوليءَ جي لساني انفراديت مضبوط ٿي، ۽ پڻ اها بين الاقوامي سطح تي تسليم ڪئي ويئي. انهيءَ انفرادي حيثيت ۽ اهميت سببان، سنڌي ٻوليءَ بابت بين الاقوامي سطح تي تحقيق شروع ٿي، جنهن ۾ جاحظ، ابن حوقل ۽ ٻين عالمن سنڌي ٻوليءَ متعلق حوالا قلمبند ڪيا. چوٿين صدي هجريءَ جي ٻئي نصف ۾ اسحاق ابن النديم انهيءَ تحقيق ۾ اڳتي وڌائي ۽ پڻ ساڳئي دور ۾ بشر بن عبدالوهاب الفزاري، سنڌي لغت جو وڌيڪ گهرو مطالعو ڪيو. ان بعد پنجين صدي هجريءَ جي پهرئين اڌ ۾، بيرونيءَ سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ بابت وسيع پيماني تي معلومات قلمبند ڪئي“ (۱).

ڊاڪٽر بلوچ صاحب اڳتي لکي ٿو:

”ٻين ٽين صدي هجريءَ کان وٺي عرب عالمن ’علم-طب‘ تي تحقيق شروع ڪئي ۽ دوائن ۾ استعمال ٿيندڙ معدنيات، جڙين ٻوٽن ۽ پساڙڪي وکر بابت ڪتاب لکڻ لڳا.“

جدا جدا ملڪن ۾، جڙين ٻوٽن ۽ دوائن جي سمجهه ۽ سڃاڻپ خاطر ضروري هو ته انهن جا نالا ٻين اهڙين ٻولين ۾ ڏنا وڃن، جن جي ان

(۱) نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر، ص ۷۵.

دور ۾ بين الاقوامي حيثيت تسليم ٿيل هئي، يا جن ۾ جڙين ٻوٽن ۽
 پٺاڻ جي ڄاڻ جو علم، ڪافي ترقي ڪري چڪو هو.
 سنڌ نه فقط ان وقت بين الاقوامي حيثيت رکندڙ هئي، پر سنڌ ۾
 پٺاڻي وڪر جو واپار ايترو ته وڌيل هو، جو هند جي ٻين ڀاڱن جون
 جڙيون ٻوٽيون پڻ سنڌ مان ئي اولهه طرف ٻين ملڪن ڏانهن موڪليون
 وينديون هيون. انهيءَ ڪري ٻين معاصر ٻولين سان گڏ سنڌي ٻوليءَ
 ۾ جڙين ٻوٽن ۽ پٺاڻي وڪرن جا نالا ڏيڻ ضروري سمجهيو
 ويو (۱)“.

ڊاڪٽر صاحب ساڳئي صفحي تي، اڳتي لکي ٿو:
 ”اهو چئي نٿو سگهجي ته سڀ کان پهريائين ڪڏهن کان وٺي پٺاڻي
 وڪر جا نالا سنڌي ۽ هنديءَ ۾ ڏنا ويا، غالباً اهو سلسلو ٻي صديءَ
 هجريءَ ۾ سنڌ ۾، منصوره جي عالمن کان شروع ٿيو ۽ پوءِ بغداد
 تائين پهتو (۲)“.

ڊاڪٽر صاحب جي، هن راءِ جي آخري پٿر اڳراف مان صاف ظاهر آهي ته
 محقق البيرونيءَ کان لڳ ڀڳ ٻه سئو سال اڳ، سنڌي زبان ۾ پٺاڻي
 وڪرن، دوائن ۽ جڙين ٻوٽن جي نالن کي عربي-سنڌي رسم الخط ۾ لکڻ
 شروع ڪيو ويو هو ۽ نج سنڌي آوازن لاءِ عربي حروفن ۾ ڦير ڦار ڪري،
 موزون حروف بنايا ويا هئا. ڊاڪٽر صاحب جي حوالي مان معلوم ٿئي ٿو ته:
 ”چوٿين صدي هجريءَ جي آخر ۾، بشر بن عبدالوهاب الفزاري، پنهنجي
 ڪتاب ”تفاسير الادويه“ ۾ پٺاڻي وڪر ۽ دوائن جا سنڌي ۽ هندي
 نالا وڌيڪ تفسير سان درج ڪيا. ان کان پوءِ محقق البيرونيءَ سن
 ۱۰۵۰-۱۰۵۱ع (۲) ۾، پنهنجو ڪتاب، ”الصيدينه في الطب“
 لکيو، جنهن ۾ جڙين ٻوٽن ۽ دوائن جا نالا يوناني، سرياني، عربي،

(۱) نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: حوالو ڏنل آهي، ص ۷۶.
 (۲) البيرونيءَ جو سن ولادت ۹۷۳ع ۽ وفات ۱۰۴۸ع بيان ڪيل آهي، انهيءَ حساب
 سان، هي ڪتاب ۱۰۵۰-۱۰۵۱ع کان اڳ لکيو هوندائين، ممڪن آهي ته ۱۰۵۰-
 ۱۰۵۱ع ۾ شايع ٿيو هجي.

فارسي، سنڌي ۽ هندي توڙي ٻين مقامي ٻولين ۾ قلمبند ڪيائين. بيروني منصوره پڻ آيو هو (۱).

”بيرونيءَ پنهنجي ڪتاب، ”ڪتاب الصيٰدنه في الطب“ ۾ مني سٿو ڪن جڙين پوئين ۽ دوائن جا نالا سنڌيءَ ۾ ڏنا آهن، جن مان اڌ کان وڌيڪ بشر جي ڪتاب، ”ڪتاب تفاسير الدويه“ جي حوالن سان ڏنا اٿس ۽ باقي پنهنجي طرفان تحقيق ڪري لکيا اٿس. اهي نالا سنڌي ٻوليءَ جي انفرادي اهميت ۽ بين الاقوامي علمي حيثيت بابت هڪ تاريخي دستاويزي حيثيت رکن ٿا“ (۲).

هيٺ بشر ۽ البيرونيءَ جي ڪتابن ۾ ڏنل انهن دوائن ۽ جڙين پوئين جا نالا، ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ڪتاب مان، سندن حوالي سان ڏجن ٿا ته جيئن انهن لفظن جي صورتخطين جي باري ۾ خبر پوي:

بشر جي ڪتاب تفاسير البيرونيءَ جي ڪتاب موجوده سنڌي لفظ		حرڻن ۾ ڦيرڦار ۽ تبديل	
الادويه ۾ سنڌي لفظ		ڪتاب الصيٰدونه ۾	
جي لکت	لکت	عربي سنڌي لکت	سنڌي لکت
لِمْ	لِمْ	لِمْ / نِمْ	--
--	وَنْ	وَنْ	ن
--	جَماها	جَماها / ڊَراماها / ڊَر	ڊ
بَنج	دَهطورا	ڀَنڱ / ڌاتورو	ڀ
توتيه	توتيه	توتيو	توتيه

(۱) نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: حوالو ڏنل آهي، ص ۷۸.

(۲) ايضاً

بشر جي ڪتاب تفاسير الادويه ۾ سنڌي لفظ جي لکت	اليبرونيءَ جي ڪتاب ڪتاب الصيدونه ۾ لکت	موجوده سنڌي لفظ حرفن ۾ ڦيرڻا ۽ تبديل	سنڌي لکت
--	منهبل	میں قل به	ق
حَرمَل	هملو	هرملو/ هرمر و ل	ر
--	هين	هنگ ن	ه گ
--	رفاڻطي	رپاڻڻي (چانديءَ جي ڪٽ)	پ ف ط ق
--	بولو	ٻُلُهڻ	ب
--	سند	سند	د
--	ڪتوره	ڪٽوري	ڪ ت
	شنڪر	سگر	گ نڪ

مٿين مثالن مان ثابت ٿو ٿئي ته عربي- سنڌي رسم الخط جي ابتدا، ۱۸۷هه (لڳ ڀڳ ۱۸۹۸ع) کان به اڳ، ۸۶۴ع ڌاري، عرب سياح جاحظ ڪئي هئي، جنهن جا مثال جاحظ جي ڪتاب ”رسالة فخرالسودان علي البيضان“ مان ملن ٿا، يعني اليبرونيءَ جي آمد (پنجين صدي هجري) کان ٽي سؤ کن سال اڳ ٿي چڪي هئي، البت اهو تسليم ڪرڻو پوندو ته محقق اليبرونيءَ اُن ۾ تبديليون آنديون ۽ اُن کي وڌيڪ مناسب ۽ معياري بنايو، جنهن کي نستعليق توڙي نسخ رسم الخطن ۾ لکيو ويندو هو. سنڌيءَ جي انهن ٻنهي قسمن جي لکت جا نمونا، ڪيترن ئي عربي ۽ فارسي ڪتابن توڙي ڪتابن، تختين ۽ تحريرن ۾ ملن ٿا.

حاصل مطلب ته عربي- سنڌي رسم الخط جا سڀ کان اڳاٽا مثال ۸۶۴ع ۾، جاحظ جي ڪتاب، ”رساله فخرالسودان علي البيضان“ ۾ ملن ٿا.

جاحظ سنڌي حرفن لاءِ ويجهي ۾ ويجهي عربي حرف ڪم آندا: ”ڻ لاءِ ن“ جهڙوڪ: ”سنداڻ لاءِ سنداڻ“. هو لکي ٿو ته سنڌ لوهارڪي ڌنڌي ۾ شهرت رکندڙ هئي. سنڌ مان ٻئي سامان سا ۱ گڏ تلوارون به عربستان موڪليون هيون (ص ۵).
پيا مثال آهن:

چيٽ = شيت	ج لاءِ ش	ت لاءِ ت
چندن = صندل	ڇ لاءِ ص	
واٽيا = بنيانيه	و لاءِ ب	
ڪپور = ڪافور	ڪ لاءِ ڪ	پ لاءِ ف
ڌنگي = ڏونيچ	گ لاءِ ج	
هندول = هندول	ڊ لاءِ ڊ	

اُن کان پوءِ ترت عربي- سنڌي رسم الخط جو نمونو اُن قصيدي ۾ ملي ٿو، جيڪو ۱۸۷هه (۸۹۸ع) کان اڳ قلمبند ڪيو ويو، جيڪو يحيٰ بن خالد برمڪيءَ جي درٻار ۾ پڙهيو ويو هو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن پڻ اهاڻي دعويٰ ڪئي هئي ۽ لکيو هو ته:

”سنڌي زبان جي هڪ شاعر سنڌي زبان ۾ بغداد جي برمڪي وزيرن جي تعريف ۾ هڪ قصيدو ٺاهيو. هي قصيدو يحيٰ برمڪيءَ جي درٻار ۾ پڙهيو ويو هو. جيئن ته ۱۸۷هه ۾ هارون الرشيد جعفر بن يحيٰ برمڪيءَ کي ماريو هو، انهيءَ مان ظاهر آهي ته هي بيت ۱۸۷هه کان اڳ قلمبند ڪيو ويو هوندو. اهو بيت هو:

اره بره ڪنڪره ڪراڪري مندره

ڊاڪٽر صاحب اڳتي فرمائي ٿو:

”سنڌي زبان ۾ چيل بيت جتي، عربي رسم الخط ۾ هيءَ پهرين لکڻي آهي، جيڪا هاڻ اهڙي صورت اختيار ڪري چڪي آهي جو اصل لفظ جو پتو ئي نٿو پوي، انهيءَ هوندي به هيءُ اڳاٽو حوالو، سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ لاءِ هڪ قيمتي ”وٽ“ آهي. سڀ کان اول ته هي سنڌي ٻوليءَ جو عربي- سنڌي صورتخطيءَ ۾ سڀ کان پهريون لکيل نمونو آهي (۱)“.

(۱). نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: حوالو ڏنو ويو آهي.

بهرحال مٽي ڏنل دليلن جي روشنيءَ ۾ اهو چئي سگهجي ٿو ته سنڌي ٻوليءَ لاءِ عربي- سنڌي رسم الخط جي ابتدا ۸۶۴ع ۾ جاحظ جي ڪتاب. 'رسالة فخرالسودان في علي البيضان' ۾، نج سنڌي لفظن کي عربي- سنڌي رسم الخط ۾ لکڻ سان ٿي. انهيءَ عرصي کي سنڌ ۾ عربن جي حڪومت شروع ٿيڻ ۾ (۹۳ھ ۾ عربن جي حڪومت سنڌ ۾ شروع ٿي هئي)، هڪ سؤ کن سال گذريا هئا. هن رسم الخط ۾ اڳتي هلي ڇچنامي جي مصنف، البيروني ۽ ٻين ماهرن ۽ محققن پنهنجي نموني سڌارا ۽ واڌارا آڻي، ان کي وڌيڪ معياري بنايو.

ۛ

۵ - مخدوم ابوالحسن جي سنڌي

مٿي موجوده عربي- سنڌي رسم الخط تي ڪيل بحث کان پوءِ، اهو ثابت ٿو ٿئي ته عربي- سنڌي رسم الخط جو بنياد وجهندڙ مخدوم ابوالحسن نه هو. هي (مخدوم ابوالحسن) ڪلهوڙن واري دور جي وڏن عالمن مان هڪ هو، جڏهن ته عربي- سنڌي رسم الخط جو بنياد ۸۶۴ع ڌاري پئجي چڪو هو. هن (مخدوم ابوالحسن) سنڌي زبان لاءِ جيڪو رسم الخط تيار ڪيو سو عام طرح ’ابوالحسن جي سنڌي‘ جي نالي سان مشهور آهي. هن جي ڏينهن ۾ ٿئي ۾ ڪيترن ئي ماڻهن اسلام قبول ڪيو هو. جيئن ته انهن ۾ اڪثريت بالغن جي هئي، انهيءَ ڪري هن ضروري سمجهيو ته اهڙن عمر رسیده، نومسلم ماڻهن لاءِ، اسلامي اصول، سندن مادري زبان ۾ لکيا وڃن. مخدوم صاحب عربي ۽ فارسيءَ ۾ مهارت رکندو هو. سندس سامهون اهي سڀ ڪتاب موجود هئا جن ۾ سنڌي زبان جا ڌار ڌار لفظ لکيا ويندا هئا، البت انهن ۾ ڪم آندل اکرن جي ڪا مناسب ۽ باقاعدي پٽي ڪانه هئي، ان ڪري هن، سنڌيءَ لاءِ عربي رسم الخط جي نموني تي پٽي بنائڻ جو ويچار ڪيو. سنڌي آوازن سان برابري ڏيکاريندڙ عربي رسم الخط جا ۲۸ ئي حرف کنياڻين^(۱)، جيڪي ڪائس اڳ وارن عالمن پڻ ڪم آندا هئا، تي حرف پارسيءَ مان کنياڻين^(۲).

(۱) عربيءَ جي ا، ب، ت، ج، د، ر، ز، س، ش، ڪ، ل، م، ن، و، ه، ۽ ي صورتن وارا آواز سنڌيءَ ۾ اڳي ئي موجود هئا، باقي صورتون - ٺ، ڌ، ح، خ، ص، ڙ، ڻ، ڙ، غ، ف، ق سنڌي پٽي ۾ قائم رکياڻين، جي عربي لفظن کي درست لکڻ ۾ ڪم اچن ٿيون. خ، غ، ۽ ق حالانڪ سنڌي آوازن جون صورتون نه آهن، پر انهن صورتن وارا آواز سنڌ ۾ عربي صوتيات مطابق نه پر عربي مخرج کان اڳيرو، يعني ڪاڪڙي (uvula) کان اڳيرو، نرم تارونءَ (velum) جي پويان (post-velar) اچارجن ٿا. عربي صوتيات موجب انهن جو مخرج ڪاڪڙو (uvula) آهي.

(ڏ) ۽ (ڦ) عربي اثر جي ڪري سنڌيءَ ۾ مروج ٿي ويا. اهي ٻئي آواز ديسي نه آهن. (۲) پ، چ ۽ گ حرفن وارا آواز سنڌيءَ ۾ موجود هئا، صرف انهن جي تحريري صورت لاءِ پارسيءَ جا حرف کنيا ويا.

۽ باقي سنڌي آوازن لاءِ فارسي ۽ عربي حرفن جي پڇ- گهڙ ڪري ۽ عرب سياحن ۽ البيرونيءَ طرفان ٺاهيل نون حرفن تان نوان نشان ۽ حرف مقرر ڪيائين. هن (مخدوم ابوالحسن) جي صورتخطيءَ ۾ ڪل جرف هن زيت آهن:

عربي حرف:

ا ب ت ث ج ح خ د ذ ر ز س ش ص ض ط ظ ع غ ف ق ك ل م ن و هـ
ء ي .

پارسي حرف:

پ چ گ

باقي سنڌي آوازن لاءِ نوان حرف:

ابوالحسن جي صورت	ڪم ايندڙ صورت	ابوالحسن کان اڳ موجوده صورت
پ	ب	پ
پ	ف	پ
پ، به	به	پ
ت، ته	ت، تر	ت
ت، تر	ت	ت
ت	ت، تر	ت
ف، په	ف	ف
ج	ج	ج
ج	جه	ج
چ	ش	چ
نج	نج	نج
د، ده	د، ده	د

موجوده صورت	ابوالحسن کان اڳ ڪم ايندڙ صورت	ابوالحسن جي صورت
ڌ	د	■
ڊ	د	د، در
ي	دھ	ڊ
ڙ	ر	ر
ڪ	ڪھ	ڪھ ڪ
ک	ک	ک، ڪھ
گ	ڪھ	گ
گ	ق/گ	گ
گھ	گھ	گ
گي	نگ	نگ
ڻ	ن	ن

هنن مثالن مان ائين ٿو واضح ٿئي ته مخدوم صاحب گهڻو ڪري اهي ئي حرف مقرر ڪيا جيڪي اڳيئي رائج هئا.

مخدوم صاحب عربي رسم الخط ۾ سُڻ (vowels) لاءِ ڪم ايندڙ سڀ حرف (vowel letters) ۽ اعرابون (diacritical marks) — زير، زير، پيش، جزم ۽ شد — ڪم آنديون، جيڪي اڳيئي رائج هيون، البت سنڌيءَ جي ڊگهي گهڻي (long-nasal vowel) ۽ چوٽي گهڻي (Short-nasal vowel) سُر کي ’تنوين‘ جي وسيلي تحريري صورت ڏنائين. مثلاً:

سيئي سڀ اڏائي ڪٽوري ۽ زعفران جي مٽي سڻ موليٰ
 ۽ پئي تهر اهيڻ جي ڪنا ته سواءِ

هن مثال ۾ اڏائي، سڻ، پئي ۽ نهڙ لفظن ۾ ي، سڻ، ۽ ر لاءِ موجوده صورتخطيءَ ۾ يُون، سڻ ۽ روڻ صورتون ڪم آيندا آهن.

مخدوم ابوالحسن واري صورتخطي نه فقط نٿي ۾، پر سنڌ جي ٻين حصن ۾ به تحرير جو وسيلو بڻي. ڪيترن ئي عالمن اسلامي نظرين ۽ اصولن، توڙي سنڌي نظم کي ان وقت، هن ئي خط ۾ لکي، ڪتابن جي صورت ۾ آندو. مطلب ته ۱۸۵۳ع تائين هيءُ ئي خط ڪم ايندو رهيو (۱)، پر جيئن ته سرڪاري طور ڪابه مقرر صورتخطي ڪانه هئي، انهيءَ ڪري ڌار ڌار مصنف، ساڳئي سنڌي آواز لاءِ ڌار ڌار صورتون (graphemes) پيا ڪم آڻيندا هئا. اُهي مصنف جيڪي عربيءَ کان زياده متاثر هئا، سي ابوالحسن وارو رسم الخط پيا ڪم آڻيندا هئا، ۽ جيڪي فارسيءَ ڏانهن وڌيڪ مائل هئا، اُهي هينئون ڌار ڌار صورتون پيا ڪم آڻيندا هئا:

پ لاءِ پ ۽ بهه

ت لاءِ ت ۽ تهه

ث لاءِ ث ۽ ٿڀڻ

ج لاءِ ج ۽ جهه

ڙ لاءِ ڙ ۽ ڙڙ

ڌ لاءِ ڌ ۽ د

ڻ لاءِ ڻ ۽ ڻڻ

ڪ لاءِ ڪ ۽ ڪهه

۶۔ رسم الخط لاءِ سرڪاري ڪميٽي

۱۸۴۳ع ۾ انگريزن سنڌ جي حڪومت تي قبضو ڪيو. ۱۸۴۵ع ۾ بمبئيءَ جي بورڊ آف ايڊيوڪيشن، سنڌ ۾ ايڊيوڪيشنل ايجنسيءَ جي ٺاهڻ جو سوال هٿ ۾ کنيو. ساڳئي وقت اها تحريڪ به هلي رهي هئي ته سنڌيءَ

(۱) ميمڻ محمد صديق: ”سنڌ جي ادبي تاريخ“، ڀاڱو پهريون، ڇاپو ٽيون، حيدرآباد، ۱۹۵۴ع، ص ۱۵، ۱۵۹-۱۶۲.

کي صوبي جي سرڪاري زبان بڻائجي. انهيءَ تحريڪ نيٺ مادري زبان (vernacular language) ۾ تعليم ڏيڻ جو سوال پيدا ڪيو (۱). انگريز عملدارن مان ڪي سنڌي ڳالهائي سگهندا هئا، پر سندن عملي مان ڪوبه ماڻهو سنڌي لکي نٿي سگهيو. ملڪ جو نظام ترجمانن (interpreters) ذريعي هلندو هو، ۽ سرڪاري دفتر، پارسي زبان ۾ رکيو ويندو هو (۲).

۱۸۴۸ع ۾ بمبئي صوبي جي گورنر سر جارج ڪلرڪ، هڪ حڪم نامو ڪڍيو، جنهن ۾ ڄاڻايل هو ته سنڌي ٻوليءَ کي دفتری ٻولي بنايو وڃي. انهيءَ حڪم نامي جا لفظ هي آهن:

"We should introduce the language of the country (namely Scindhee) as the medium of official intercourse. I do not see in what way our revenue and judicial officers (however their offices and courts may be continued) can work effectually through a foreign medium of communication, such as Persian or English. A period of 18 months should, therefore, be allowed to the officers in civil employ to qualify themselves for an examination in the scindhee language. I believe their doing so will be facilitated by the publication of the dictionary and grammar which I proposed Lieutenant Stack should be allowed to have printed.

The recommendation of the Commissioner that "early measure to education, as in our other provinces," is no doubt judicious, but it were premature to take any measure for farming educational establishments, before our own European administration have obtained a complete knowledge of the country and before we have trained up persons, fitted to impart knowledge in the Vernacular tongue". (3)

(1) Aitken, E.H., Op. Cit, p. 472

(2) Ibid.

(3) James C. Melville, Scinde, "A copy of a report of Sir George Clerk, Governor of Bombay, 1848 on the Administration of Scinde," East India House, 1854, pp. 15, Paras 68 & 69, under the heading: 'Sir George Clerk's minutes on Scinde'.

۱۸۵۱ع ۾ سنڌ جي ڪمشنر، سر بارتل فرير (Sir Bartle Frere)، هڪ اطلاع نامو ڪڍيو، جنهن ۾ سرڪاري عملدارن (civil officers) کي هدايت ڪيل هئي ته هو سنڌيءَ ۾ امتحان پاس ڪن (۱). هن جي فرمان نامي ۾ ڄاڻايل هو:

(الف) آئيندي سڀ سرڪاري لکپڙه سنڌيءَ ۾ هلي.

(ب) يورپي ۽ ٻيا پرڏيهي آفيسر سنڌيءَ ۾ امتحان پاس ڪن ته جيئن سنڌي ماڻهن کان پنهنجي سرچال احوال وٺي سگهن، ۽ سنڌي لکپڙه به سمجهي نيڪال ڪن.

(ب) سنڌي اسڪول کولن.

پر سنڌي ٻوليءَ کي جيستائين ڪا مقرر صورخطي نه هئي تيستائين اها سرڪاري لکپڙه ۾ ڪم اچي نٿي سگهي، انهيءَ ڪري مسٽر ايلس (Ellis)، اسٽنٽ ڪمشنر، جي صدارت هيٺ اٺن مقامي ٻن يورپي ميمبرن تي مشتمل هڪ ڪميٽي مقرر ٿي، انهيءَ ڪميٽيءَ تي هيٺيان ميمبر هئا:

راءُ بهادر نارائڻ جڳنات (N.J.V. هاءِ اسڪول ڪراچي، هن جي نالي پٺيان ڪوٺجي ٿو)، خان بهادر مرزا صادق علي بيگ، ديوان پريداس انند رام رامچنداڻي، ديوان اڌارام ٿانورداس ميرچنداڻي، ديوان ننديرام سيوهاڻي، ميان محمد حيدرآبادي، قاضي غلام علي ٺٽي وارو، ميان غلام حسين ٺٽي وارو. انهيءَ ڪميٽيءَ تي ٻه انگريزي عملدار به کنيا ويا هئا (۲). ڪئپٽن جارج اسٽڪ، ۽ ڪئپٽن برٽن.

انگريز ميمبر ان لاءِ نامزد ٿيا ته اهي سنڌيءَ ٻوليءَ لاءِ ڪنهن رسم الخط جي

(1) Ellis B. H., Report on Education in Sindh, Education Society press, Bombay, 1855, p.5.

(۲) ڪميٽيءَ جي ميمبرن جا نالا خان بهادر محمد صديق ميمڻ، پنهنجي ڪتاب، سنڌي ادب جي تاريخ، ڀاڱي ٻئي ۾ ڏنا آهن، جڏهن ته ڪن عالمن جو رايو آهي ته مرزا صادق علي بيگ ان وقت اڃا سورهن سالن جو نوجوان هو، هن راءِ مان اهو ثابت ٿو ٿئي ته مرزا صاحب هن ڪميٽيءَ جو ميمبر نه هوندو پر ڪو ٻيو صادق علي هوندو پر ان جي باري ۾ ڪٿان به ڪا تصديق ٿي نه سگهي آهي.

مقررِيءَ تي هو پنهنجا مشورا ڏيئي سگهن. هن ڪميٽيءَ جي ميمبرن جا رايَ متضاد هئا، جنهنڪري صورتخطيءَ تي سخت بحث ٿيو. ڪئپٽن جارج اسٽئڪ ۽ ڪئپٽن برٽن، جيڪي لسانيات جا ماهر هئڻ سبب مشوري ڏيڻ لاءِ ڪميٽيءَ تي کنيا ويا هئا، تن ۾ به اختلاف ٿي پيو. ڪئپٽن اسٽئڪ جو رايو هو ته سنڌيءَ لاءِ ديوناگري رسم الخط مقرر ڪيو وڃي. پنهنجيءَ دعويٰ جي دليل ۾ هو پنهنجي ڪتاب ”سنڌي ٻوليءَ جي گرامر“ ۾ بيان ٿو ڪري ته:

”هن ڪم جي شروع ڪرڻ وقت، اول سوچڻو پيم ته ڊيسي لفظ ڪهڙي خط ۾ لکان. پنهنجي انتخاب لاءِ، منهنجي نظر ۾ سنڌي خط، رومن خط، پارسي خط، گرمکي خط، ۽ ديوناگري خط هئا (۱). پارسي خط کي انهيءَ ڪري ترڪ ڪيم، جو منهنجي اڳيان ”وادن جو گرامر“ (Wathen's Grammar) ۽ ٻيا سنڌي ڪتاب موجود هئا. پارسي خط مقرر ڪرڻ کان اڳ ڪيترن ئي نج سنڌي آوازن لاءِ نثيون صورتون مقرر ڪرڻيون پون ها، جن جا آواز پارسي خط لاءِ انوکي حيثيت رکندڙ هئا. مون محسوس ڪيو ته اهو خط سنڌين لاءِ بلڪل ائين ٿيندو جيئن رومن خط، جنهن ۾ صورتون جلاضافا ڪجن ها يا تبديليون ڪن ها، جيڪي پارسيدانن کي جيڪڙ عجيب لڳن ها (۲)“

اسٽئڪ انهيءَ ڪري ديوناگري خط اختيار ڪرڻ تي زور ڏنو، ۽ اُن لاءِ هيٺيان به دليل ڏنائين:

(الف) هن خط کان يورپي عملدار بخوبي واقف آهن.

(ب) هيءُ خط سنڌي زبان لاءِ بنيادي خط آهي.

اسٽئڪ، ديوناگري حرفن ۾ ڪي نشان گڏي، سنڌي آوازن لاءِ صورتون به مقرر ڪيون هيون.

(1) Stack, G., A Grammar of Sindhi Language, Op. Cit., Cit P. 1.

(2) Ibid.

ٻئي طرف ڪيپٽن برٽن زور آندو ته سنڌي زبان لاءِ عربي سنڌي خط ئي زياده موزون ٿيندو (۱). پنهنجيءَ دعويٰ جي دليل ۾ هو لکي ٿو ته: ”سنڌي زبان لکڻ لاءِ ديوناگري توڙي ٻيا ڪيترائي خط ڇو نه هجن، پر اهي سڀ انهن جي موجوده صورت جي ڪري بيڪار آهن (۲).“ هن ان لاءِ هيٺيان سبب ڄاڻايا آهن:

(۱) ديوناگري خط يقيناً عالماڻو خط آهي، انهيءَ ڪري هيءُ خط لغت، گرامر ۽ اهڙن ٻين ڪمن لاءِ بهتر ٿيندو، جيڪي غير سنڌين (Europeans) کي سنڌي زبان سيکارڻ جي مراد سان لکيا ويا هجن، پر، ساڳئي وقت، ديوناگري خط ۾ ڪيتريون اوڻايون به آهن. گهٽ ۾ گهٽ اهڙا ويهه حرف آهن جن کي اعرابن (diacritical marks) ڏيڻ جي ضرورت ٿيندي، جيئن مختلف آوازن جي حرفن (۳) کي ڌار ڌار سمجهي سگهجي. ازان سواءِ هيءُ خط دفتری ڪاروبار لاءِ گهڻي قدر دشوار ثابت ٿيندو. انهيءَ کان سواءِ ماڻهو هيءُ خط آسانيءَ سان لکي به نه سگهندا، جو هي بلڪل غير مانوس خط آهي.

(۲) خداوادي (خدا آبادي) خط لاءِ ڪيل سفارش جي مخالفت ۾ برٽن صاحب دليل ڏيندي لکيو آهي ته حالانڪ هيءُ خط هندن جي بااثر حلقي ۾، يعني واپارين ۾، عام طور استعمال ٿئي ٿو، پر ان جي موجوده صورت عام فہم نه آهي.

(۳) گرمکي خط لاءِ لکي ٿو ته جيتوڻيڪ گرمکي خط ديوناگريءَ جو هڪ آسان نمونو آهي، پر اهو پنجابيءَ لاءِ ئي موزون آهي، پر سنڌيءَ لاءِ

(1) Burton, R.F., Sind and races that inhabit the Valley of River Indus, Op. Cit., P. 147.

(2) Ibid.

(۳) سنڌي عالمن آوازن ۽ حرفن کي هڪ ڪري لکيو آهي، ۽ انهن ۾ فرق نه سمجهيو آهي. دراصل حرف يا اکر (grapheme)، آواز (sound) جي لکيل صورت (symbol) کي چئبو آهي.

موزون ٿي نٿو سگهي. هن خط جي مقرر ڪرڻ لاءِ، ديوناگريءَ وانگر، حرفن ۾ گهڻيون ئي تبديليون آڻيون پونديون.

(۴) برٽن، ڪميٽيءَ تي زور آندو ته عربيءَ جو نسخ رسم الخط (۱)، سنڌ جي حالت جي لحاظ کان نهايت ئي موزون ٿيندو. هن خط جي خوبي ان مان ئي ظاهر آهي ته الجيريا کان وٺي گنگا نديءَ تائين، بخارا کان سلون تائين، هيءُ خط پکڙيل آهي. صدين تائين هن خط کي آزمايو ويو آهي، ۽ ٿوري ڦيرگهير سان مختلف زبانن لاءِ ڪاگر سمجهيو ويو آهي. هن خط جي خاص خوبي هيءَ به آهي جو ٿوريءَ ئي تبديليءَ سان، هندستان (برصغير هند- پاڪ) جي موروثي (cerebrals)، ايران جي روان (liquids) ۽ عربستان جي نڙيءَ وارن (gutturals) آوازن لاءِ عربي رسم الخط جون صورتون مقرر ڪيون ويئون آهن. هن خط کي ايشيا جو اعليٰ ترين (par excellence) رسم الخط چئي سگهجي ٿو.

نسخ خط جي سفارش لاءِ، ڪئپٽن برٽن، ڪميٽيءَ اڳيان وڌيڪ هيٺيان دليل پيش ڪيا:

(۱) سنڌ جو سمورو علم ادب قديم زماني کان وٺي هن ئي رسم الخط ۾ هلي ٿو.

(۲) سڀئي پڙهيل مسلمان هيءُ رسم الخط پڙهي سگهن ٿا، ۽ منجهانئن اڪثر لکي به سگهن ٿا.

(۳) جيتوڻيڪ هندو عامل هيءُ رسم الخط پڙهي نٿا سگهن، پر اها تسليم

(۱) برٽن جي بيان موجب، سنڌي ماڻهو ڪتابت جي هنر ۾ مشهور رهيا آهن. هو لکي ٿو ته ”موجوده وقت سنڌ ۾ ئي عربي خط عام آهن؛ نسخ خط، نستعليق خط يا چٽا اکر (Plain writing) ۽ شڪسته خط (broken writing). مون نسخ خط جا بهترين نمونا ڏٺا آهن. منهنجي خيال ۾ نسخ خط سنڌ ۾ بهترين نموني لکيو وڃي ٿو.“ ڏسو:

Burton, R.F., Sind and races that inhabit the Valley of River Indus, Op. Cit., P. 147.

شده حقيقت آهي ته سنڌي عامل نستعليق خط (پارسي خط) مان چڱيءَ طرح واقف آهن، تنهنڪري هيءُ خط انهن لاءِ به مشڪل نه ٿيندو.

۷. ايلس واري صورتخطي

ٻنهي انگريز عملدارن (ڪميٽيءَ جي ميمبرن) جي رايي ۾ اختلاف جو نتيجو هيءُ نڪتو جو حڪومت ڪنهن به هڪ رسم الخط جي مقرر ڪرڻ لاءِ ڪو قدم کڻي نه سگهي. وقت جا عملدار منجهي پيا، ۽ ۱۸۵۳ع تائين سرڪاري طور سنڌيءَ ۾ هڪ به ڪتاب ڇپجي نه سگهيو. انهيءَ وچ ۾ ڪئپٽن اسٽڪ ديوناگري لپيءَ ۾ پنهنجون انگريزي ۽ سنڌي ڊڪشنريون ۽ گرامر ڇپائي، سنڌي زبان جي شاگردن لاءِ لکڻ جون سهولتون مهيا ڪيون؛ پر مسٽر ايلس (Ellis)، اسسٽنٽ ڪمشنر، ۽ رسم الخط ڪميٽيءَ جي صدر، پنهنجيءَ رپورٽ ۾ ڄاڻايو آهي ته ”منهنجي خيال موجب اهي ڪتاب سنڌين جي نظر ۾ سنڌي نه آهن، ڇاڪاڻ ته انهن ۾ جيڪا صورتخطي (ديوناگري) ڪم آندي ويئي آهي، سا ڪن ٿورن ماڻهن کان سواءِ، اڪثريت وٽ ڄاتل سڃاتل ڪانهي“ (۱).

گهڻي سوچ ويچار کان پوءِ، ايلس هن مسئلي جو حل ڪڍيو، ۽ فيصلو ڪيائين ته سنڌي زبان لاءِ عربي- سنڌي صورتخطي اختيار ڪئي وڃي. هن اهڙي قسم جي هڪ رپورٽ سنڌ جي ڪمشنر سر ٻارٽل فريئر کي موڪلي (۲). پنهنجي راءِ لاءِ هن هيٺيان سبب ڄاڻايا:

(۱) ڌار ڌار صورتخطين لاءِ گهر- هڪ هندن لاءِ ۽ ٻي مسلمانن لاءِ- بلڪل ائين آهي، جيئن هندستان جي اتر- اولهه علائقي ۾ هنديءَ ۽ اردوءَ لاءِ،

(1) Ellis, B.H, Report on the Education in Sind, Bombay, 1855, P.8

(2) Ellis, B. H, Op. Cit. P. 8.

اهڙي قسم جو حل، ممڪن آهي ته سنڌ جي ٻنهي قومن يعني هندن ۽ مسلمانن کي خوش ڪري، ۽ ائين ڪرڻ سان اسين شايد ٻنهي وڪيلن (ڪئپٽن اسٽئڪ ۽ ڪئپٽن برٽن) جي ضد کي پورو ڪري سگهون. هيءَ فيصلو شايد ثابت ڪري ته ڪئپٽن اسٽئڪ ۽ ڪئپٽن برٽن ٻئي بلڪل درست هئا، پر 'خداوادي خط' ۾ ايترا ڪتاب نه لکيا ويا آهن، ۽ نه وري انهيءَ خط کي فني لحاظ سان سڌاريو ويو آهي، جو اهو عام استعمال لاءِ ڪم اچي سگهي. هن خط ۾ جيڪي تبديليون ضروري آهن، سي عربي خط جي مقابلي ۾ وڌيڪ آهن.

(۲) هندو- سنڌي اسڪولن جي پوئتي پيل حالت ۽ اُستادن جي پاڙهڻ جو عجيب طريقو ڏسي، اهو محسوس ڪيو ويو آهي ته مسلمانن جي مقابلي ۾ هندن جو توجهه علم جي تحصيل ڏانهن گهڻو گهٽ آهي.

(۳) جيڪڏهن سنڌي زبان لاءِ خداوادي خط اختيار ڪيو ويو ته مسلمان ٻار پنهنجا اسلامي نالا درست لکي نه سگهندا. اهڙي قسم جي رسم الخط کي هو هرگز قبول نه ڪندا.

(۴) پارسي زبان جنهن خط ۾ لکي وڃي ٿي، سو هوبهو عربي- سنڌي خط جهڙو آهي. پارسي جيئن ته سرڪاري دفتری زبان رهي آهي، تنهنڪري ڪوبه سنڌي عملدار، هندو خواهه مسلمان، عربي- سنڌي خط سکڻ ۾ گهڻا ڏينهن نه لڳائيندو.

(۵) سنڌيءَ جا اهڙا ڪيترائي ڪتاب آهن، جيڪي عربي- سنڌي خط ۾ لکيل آهن. انهيءَ خط ۾، ڪن آوازن جي صورتن لاءِ عربي رسم الخط جي صورتن کي نقطا ڏيئي، سنڌي آوازن لاءِ نيون صورتون قائم ڪيون ويئون آهن.

(۶) سنڌ ۾ مسلمانن جي اڪثريت آهي، چئن مسلمانن جي مقابلي ۾ هڪ هندو آهي. انهن سببن ڪري، عربي- سنڌي رسم الخط، جنهن لاءِ

مسلمانن شروع کان گهر ڪئي آهي، سو سنڌيءَ لاءِ هرڪاري طور قبول ڪيو وڃي.

۱۸۵۳ع ۾، سر بارتل فرير جي سفارش تي، ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن فيصلو ڪيو ته عربي-سنڌي رسم الخط کي آزمائش طور اختيار ڪيو وڃي (۱).

۸ - ايلس جي ٺاهيل صورتخطيءَ جون خصوصيتون

ايلس صاحب گهڻيءَ محنت ۽ جفاڪشيءَ سان، سنڌي ماهرن تي مشتمل ڪميٽيءَ جي مدد سان، سنڌي زبان لاءِ صورتخطي مقرر ڪئي. مٿي بيان ڪيل نچ سنڌي آواز، جن جون صورتون عربي ۽ پارسي رسم الخطن مان مخدوم ابوالحسن ورتيون هيون، سي قائم رکيائين (۲)؛ باقي رهيل نچ سنڌي آوازن لاءِ عربي حرفن ۾ ڦيرگهير ڪري، يا انهن کي زائد نقطا ڏيئي يا ڪي نوان نشان بنائي، سنڌيءَ لاءِ موزون صورتخطي مقرر ڪيائين. مخدوم ابوالحسن واري اڳوڻي صورتخطي، جيڪا سنڌ ۾ عام طور ڪم ٿي آندي ويئي، ايلس ان کي بنيادي صورتخطيءَ طور ڪم آڻي، انهيءَ رسم الخط جي آڌار تي ئي، هن پنهنجي صورتخطي ٺاهي (۳). هن عربيءَ جا ۲۸ ئي حرف، ۽ پارسيءَ جا ۳ حرف ان ۾ شامل ڪيا، جيئن مخدوم ابوالحسن ڪيو هو. پارسيءَ جي ٽنهي حرفن وارا آواز سنڌيءَ ۾ موجود هئا، صرف صورتون پارسي خط جون اختيار ڪيون ويئون، ڇاڪاڻ جو اهي صورتون عربي رسم الخط ۾

(1) Aitken, E. H., Op. Cit. P. 472

(۲) ب، ت، ج، د، ر، س، ش، ڪ، ل، م، ن، و، هـ، ي، توڙي پ، چ ۽ گ صورتون، نچ سنڌي آوازن جون لکيل صورتون آهن، ڏسو ص ۹۲.

(۳) عربي آواز جيڪي سنڌي صوتيات جي صورت وٺي چڪا آهن، انهن جون صورتون ساڳيون رکيائين. انهن آوازن واريون صورتون آهن: خ، غ، ف، ز ۽ ق (ڏسو ص ۹۲). ٺ، ح، ع، ڌ، ص، ض، ط ۽ ظ صورتون وارا آواز ڪوبه سنڌي، پڙهيل خواهه اڻپڙهيل، اُچارِي نٿو سگهي، اهي صرف لکت ۾ ڪم اچن ٿا.

موجود نه هيون. عربيءَ جي ۲۸ صورتن مان ڪن جا آواز ته سنڌي زبان جا پنهنجا آواز هئا، باقي جيڪي نج عربي صورتون سنڌي رسم الخط ۾ شامل ڪيون ويئون هيون، تن جو اڳئين صفحي ۾ ۴۰۲ صفحي تي هيٺ حاشيءَ ۾ تفصيل ڏنل آهي. اڳ ۾ بيان ڪيو ويو آهي ته عربي ۽ پارسي صورتن ۾ نج سنڌي آوازن مان ڪن جون صورتون اچي ويئون هيون، ڇاڪاڻ ته اهي آواز عربي يا پارسيءَ ۾ موجود نه هئا، اهي ڪل ويهه (چند وسرگن کان سواءِ) هئا، جن لاءِ مخدوم ابوالحسن وارن سنڌي حرفن ۾ تبديليون ڪري، نوان حرف يا هڪ حرف مقرر ڪيائين، جي هن ريت آهن:

ايلس

ابوالحسن

پ	ب
پ	پ، به
ت	ت، ته
ت	ت، تر
ث	ت، ته
ث	ف، په
ج	ج
جه	ج
ج	نج
چ	چه
ڌ	د، دهم
ڌ	ڌ
ڍ	د، در
ڍ	ڍ

ايلس	ابوالحسن
ڙ	ر
ڪ	ڪ، ڪھ
گ	گ
گھ	گ
گي	نگ
ڻ	ن

حاصل مطلب ته ايلس، سنڌي صورتخطيءَ کي جيڪو نئون 'روپ' ڏنو، سو اڄ ڏينهن تائين ڪم اچي رهيو آهي. هيءَ صورتخطي ۵۲ حرفن تي مشتمل آهي (۱). عربيءَ وارو 'ء' به جيتوڻيڪ سنڌي صورتخطيءَ ۾ وينجن (Consonant) طور شامل ڪيو ويو، پر اهو دراصل سنڌي توڙي اردوءَ جي صوتيات ۾ وينجن طور ڪم نٿو اچي (۲). *

(۱) سنڌي صوتيات جي اصول موجب، سنڌيءَ ۾ وسرگ آواز ايلس جي مٿي ڄاڻايل آوازن کان زياده آهن، پر صورتخطيءَ ٺاهڻ وقت ڪن وسرگ آوازن جون صورتون الائجي ڪهڙي سبب نظرانداز ڪيون ويئون، اهي ڇڏي ڏنل آواز هي آهن:

[مھ] ٻن ڇپن وارو وسرگ گھڻو وينجن (bilabial aspirated nasal)

[نھ] مھارن وارو وسرگ گھڻو وينجن (alveolar aspirated nasal)

[ڙھ] مورڏني وسرگ ڦڙڪيدار وينجن (retroflexed aspirated flap)

[لھ] مورڏني وسرگ پاسيرو وينجن (Retroflexed aspirated lateral)

(۲) مولوي عبدالحق: قواعد اردو، انجمن ترقي اردو پريس، اورنگ آباد، ۱۹۲۶ع، ص ۷.

* ۱۰۵، ۱۱۰ ۽ ۱۴۹ صفحي تي ڏنل مواد جي اڀياس کان پوءِ چئبو ته سنڌي صورتخطي ۾ ۵۲ حرف آهن. 'ء' تي، ص ۱۱۶ کان ۱۱۸ تي وضاحت سان بحث ڪيو ويو آهي. سُرَ مان صرف الف (۱) کي الف - ب جي پٽيءَ ۾ داخل ڪيو ويو آهي باقي نوَ سُرَ الف - ب جي پٽيءَ ۾ داخل نه ڪيا ويا آهن. الف (۱) جي به وضاحت ٿيل نه آهي ته اهو ڊگهو سُر آهي يا چوٽو سُر.

ايلس واريءَ مذڪوره صورتخطيءَ جي پٽيءَ جي موجوده صورت هيءَ آهي:
 ا ب ب پ پ ت ت ث ث پ پ ق (۱) ج ج ج ه ه چ چ ح ح خ د د ذ د ڍ ڏ ر
 ڙ ز س ش ص ض ط ظ ع غ ف ق ک گ گ گ ه گ ل م ن ڻ و ه ه ي.

۸- ايلس واري صورتخطيءَ ۾ وڌيڪ خصوصيتون هي آهن:

وينجن (Consonants)

- ۱- هيءَ صورتخطي، روزمره واريءَ سنڌيءَ (Spoken Sindhi) جي قريباً سڀني آوازن (۲) جي صورتن تي مشتمل آهي.
- ۲- پارسي (۳) ۽ اردوءَ (۴) وانگر، سڀني حرفن جا ڌار ڌار چار روپ (shapes) - ابتدائي يا مُنڍ وارو (initial)، وچيون (medial)، آخري (final) ۽ سالم (independent) - آهن، جن جو مدار لفظ ۾ ڀر واري حرف

(۱) سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇپايل 'جامع سنڌي لغات' ۾ 'ق' کي 'ف' جي ڀر ۾ رکيو ويو آهي. ان لاءِ دليل هي ڏنل آهي ته ٻنهي جي صورت هڪجهڙي آهي، دراصل اهو سنڌيءَ جي صوتياتي نظام (Sindhi Phonetic System) کان غير واقفيت جو نتيجو آهي، ورنه 'ق' کي 'پ' کان پوءِ رکڻ گهرجي، جيئن 'ت' کان پوءِ 'ث'، 'ڇ' کان پوءِ 'ڇ'، 'ڌ' کان پوءِ 'ڌ'، 'ڪ' کان پوءِ 'ڪ' وغيره. [ڦ] ٻن ڇين وارو هلڪو ڌوڪڻو وينجن (voiceless aspirated bilabial plosive) آهي، جو [پ] جو جوڙو آهي. [پ] ٻن ڇين وارو هلڪو آوسرگ ڌوڪڻو (voiceless unaspirated bilabial plosive) آهي. انهيءَ ڪري 'ق' کي 'پ' کان پوءِ رکڻ صوتيات جي اصولن موجب درست ٿيندو.

(۲) [م، ڻ، ڙ ۽ لهر] آوازن جي صورتن کي نظرانداز ڪيو ويو آهي.

(3) Paper, H., H., "The Writing System of Modern Persian", American Council for Learned Societies, Washington, 1955, P.2.

(4) William Bright, "Urdu Writing System", Ibid, P. 2.

سان ڳنڍڻ يا نه ڳنڍڻ تي آهي. مثلاً:

آخرى	وچيون	مُني وارو	سالم
ا	---	ا	ا
ب	ب	ب	ب
پ	پ	پ	پ
پ	پ	پ	پ
ت	ت	ت	ت
ت	ت	ت	ت
ت	ت	ت	ت
پ	پ	پ	پ
ق	ق	ق	ق
ج	ج	ج	ج
جھ	جھ	جھ	جھ
د	---	د	د
ر	---	ر	ر
س	س	س	س
ص	ص	ص	ص
ط	ط	ط	ط
ع	ع	ع	ع
غ	غ (۱)	غ	غ
ف	ف	ف	ف

(۱) سنڌي ادبي بورڊ جي ڇپايل ٻاراڻي ڪتاب ۾ غ جي وچين صورت ”غ“ جي بدران ”غ“ اختيار ڪئي ويئي آهي، اها صورت عربي رسم الخط موجب ”غ“ هيئن ڳهرجي.

[illegible]

چوڻ و پوئين حرف سان مليل نه آهي. هيٺ ڏنل لفظن ۾ حرف، ڪنهن به روپ ۾، هڪٻئي سان به ڳنڍجي نٿا سگهن. مثلاً:

وايو	ڍور
دوا	ڍڍ
ڌار	آڌ
واڙ	زور

(۴) ڪن حرفن جي بنيادي صورت هڪ آهي. ڌار ڌار آوازن جي سڃاڻپ لاءِ، ڪنهن هڪ ئي صورت ۾ نقطن جي گهٽ وڌ ترتيب سان، ڌار ڌار صورتون ٺاهيون ويئيون آهن. مثلاً

ب	(ب)	هيٺان هڪ نقطو (۰) [ب]	(ڳرو اوسرگ ٻن چين وارو ڌوڪڻو آواز)
ڀ	(ڀ)	هيٺان ٻه نقطا (:) [ڀ]	(ڳرو ٻن چين وارو چوسڻو آواز)
پ	(پ)	هيٺان چار نقطا (::) [پ]	(ڳرو وسرگ ٻن چين وارو ڌوڪڻو آواز)
ت	(ت)	مٿان ٻه نقطا (") [ت]	(هلڪو اوسرگ ڏندن وارو ڌوڪڻو آواز)
ٺ	(ٺ)	مٿان چار نقطا (::) [ٺ]	(هلڪو وسرگ ڏندن وارو ڌوڪڻو آواز)
ڌ	(ڌ)	مٿان ٽي نقطا (°) [ڌ]	(هلڪو اوسرگ مورڏني ڌوڪڻو آواز)
ڻ	(ڻ)	مٿان ٻه نقطا (°) [ڻ]	(هلڪو وسرگ مورڏني ڌوڪڻو آواز)
ڀ	(ڀ)	هيٺيان ٽي نقطا (°) [ڀ]	(هلڪو اوسرگ ٻن چين وارو ڌوڪڻو آواز)
ج	(ج)	وچ ۾ هڪ نقطو (۰) [ج]	(ڳرو اوسرگ سخت تارون وارو ڌوڪڻو آواز)

ج	(ح)	ويچ ۾ ٻہ نقطا	(:) (ج)	(ڳرو سخت تارونءَ وارو چوسڻو آواز)
چ	(ح)	ويچ ۾ ٻہ نقطا	(..) (ج)	(ڳرو سخت تارونءَ وارو گهڻو آواز)
ڇ	(ح)	ويچ ۾ چار نقطا	(::) (ج)	(هڪو وسرگ سخت تارونءَ وارو ٽوڪڻو آواز)
د	(د)	نقطن کان سواءِ	(-) (د)	(ڳرو اوسرگ ڏندن وارو ٽوڪڻو آواز)
ڌ	(د)	مٿان ٻہ نقطا	(") (ڌ)	(ڳرو وسرگ ڏندن وارو ٽوڪڻو آواز)
ڙ	(د)	مٿان ٽي نقطا	(") (ڙ)	(ڳرو مورتني چوسڻ آواز)
ڍ	(د)	هيٺان هڪ نقطو	(.) (ڍ)	(ڳرو اوسرگ مورتني ٽوڪڻو آواز)
ڍ	(د)	هيٺان ٻہ نقطا	(..) (ڍ)	(ڳرو وسرگ مورتني ٽوڪڻو آواز)
گ	(گ)	هيٺان ٻہ نقطا	(:) (گ)	(ڳرو نرم تارونءَ وارو چوسڻو آواز)
گ	(گ)	مٿان ٻہ نقطا	(") (گ)	(ڳرو نرم تارونءَ وارو گهڻو آواز)

۱- ابوالحسن جي سنڌيءَ وانگر، ايلس واري صورتخطيءَ ۾ به ڏهر (۲) سر آهن. اهي آهن:

(۱) هن ڪتاب ۾ حرف علت جي بدران 'سر' لفظ ڪم آندو ويو آهي جو وڌيڪ درست ۽ موزون آهي. سنسڪرت ۾ سر کي 'سور' ڪوٺيندا آهن.

(۲) سنڌي گرامرن ۾ سنڌيءَ جا صرف ٽي سر (حرف علت) ڄاڻايا ويا آهن: ا، و ۽ ي. دراصل [و] ۽ [ي] سر نه آهن، خود ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ به (ا، و ۽ ي) کي حرف علت ڪري ٿو سمجهي، ڏسو: سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ، ص ۲۲ ۽ ۲۳.

حقيقت ۾ سنڌي صوتيات موجب [و] جو آواز ٻن گروهن ۽ قسمن وارو آهي. هڪڙو [v] ڳرو، هيٺئين چپ ۽ ڏندن گڏڻون گسڻو آواز (Voiced Labio-dental fricative) آهي ۽ ٻيو [w] نيم-سر (semi-vowel) آهي. [ي] ڳرو سخت تارونءَ وارو نيم-سر (voiced palatal semi-vowel) آهي، انهن کي سر ڪوٺڻ بدران نيم سر (semi-vowel) سمجهڻ گهرجي. البت سنڌيءَ جا [او، او، اي ۽ اي] سر 'و' ۽ 'ي' حرفن جي مدد سان لکت جي صورت ۾ نمايان ڪجن ٿا، پر ان مان ائين ڪونه سمجهبو ته ڪو [و ۽ ي] آواز، سر آهن. اها ڀل اکرن کي ڏسي ڪئي ويئي آهي.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب سنڌي سرن (حرف علت) جي باري ۾ لکي ٿو ته: "اڃا ۷۱۱ع تائين، يعني عربن جي سنڌ ۾ فتح کان اڳ، سنڌي ٻوليءَ جي سٽاءَ ڪثر مفرد لفظن تي بيٺل هئي، حرفن توڙي زمانن موجب 'فعل' اڃا جملي جي ربط ۽ ترڪيب جا لازم ملزوم بنيا هئا." اڳتي فرمائي ٿو ته: "اسان جي هاڻوڪيءَ زبان جي لفظن جي اڀياس مان معلوم ٿو ٿئي ته جيئن اڳ تيسن 'الفاظ' حروف صحيح سان بيٺل هئا، يعني منجهن حروف علت بلڪل ڪم هئا، يا مورگو نه هئا؛ هاڻوڪا بنا حروف علت (ا، و، ي) کان سواءِ الفاظ جهڙوڪ: بر، تر، نر، مڪ، نٿ، ڪڪڙ، مڪڙ، گدڙ- انهيءَ تاريخي اصليت ڏانهن اشارو ڪن ٿا." ممڪن آهي ته ڊاڪٽر صاحب انهن لفظن جي تحريري صورت تي سوچيو هجي ڇاڪاڻ ته انهن لفظن جي تحريري صورت ۾ چوٽن سرن جو ظاهر ظهور استعمال نٿو ٿئي، يعني ته چوٽا سر ڪيترن ئي لفظن جي لکيل صورتن ۾ استعمال نٿا ڪجن. ليڪن ان ڪري ائين ڪونه چئبو ته ڪو لفظن ۾ سر آهن ئي ڪونه، يعني ته اهي لفظن وينجن جا مڙ آهن.

ڪوبه لفظ سواءِ سر جي نهي نٿو سگهي. لفظ جي سٽاءَ ۾ سر جو هجڻ نهايت ضروري آهي؛ ڇاڪاڻ ته سر ئي وينجن کي حرڪت ۾ آڻي ٿو. ڊاڪٽر صاحب پاڻ، جويي صاحب سان گڏ، جيڪو ڪتاب (سنڌي پرائمر) ايڊٽ ڪيو آهي ان ۾ (اڳئين صفحي تي جاري آهي)

انھن سرن يعني حرف علتن جا ڌار ڌار روپ۔ يعني ابتدائي (مُند وارو)،
وُچيان، آخري ۽ سالم۔ هيٺ ڏجن ٿا:

آخری	وچیان	مندی وارو	سالر
اَ (انگ)	اَ (کپ)	آ (اٺ)	آ
اِ (بابا)	اِ (باري)	آ (آري)	آ
اِ (ڪڪ)	اِ (تڪ)	اِ (اڪي)	اِ
اِ (ڪٽي)	اِ (پير)	اِ (ايمان)	اِ
اِ (سُر)	اِ (گت)	اِ (اٺ)	اِ
او (چنو)	او (بوٺي)	اِ (اوڙي)	او
اِ (جي)	اِ (جيڪو)	اِ (ايڪو)	اِ
اِ (شي)	اِ (سير)	اِ (ايڪو)	اِ
و (وٺو)	و (موٽ)	او (اوٽ)	او
و (پو)	و (سوڪو)	او (اوڪو)	او

ٻه هنن لفظن جهڙوڪ: مڪ (سنڌي پرائم ص ۴)، ڪُڪڙ (سنڌي پرائم ص ۲۴)، تہ (سنڌي پرائم ص ۵)، نہ (سنڌي پرائم ص ۱۰)، تي زيرون، زيرون ۽ پيش ڏنا ويا آهن، تڏهن اهي ڇا آهن؟ اُهي ڇوٽن سرن جون لکيل صورتون ۽ نشانين نہ آهن ڇا؟ خود ڇپنامي (ڊاڪٽر صاحب ڇپنامي جو مصحح آهي) ۾ ڏنل ديسي لفظن ۾ اٺ سنڌي حرف علت تہ ملن ٿا، جي ڊاڪٽر صاحب جن جي ڪتاب ۾ موجود آهن، ڏسو: سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ، ص ۲۱، مثلاً

تڪڻ، جَتَ، سَمَ (سما) ۽ سَهَتَ (سَهتا) لفظن ۾
لاڳا، ڀاڻِي (ڀاڻيا) ۽ ڏاهَر لفظن ۾
وڪيو، چَنَدَ ۽ جِهَر لفظن ۾
ساوَندي ۽ جُگولِي لفظن ۾
تڪڻ، چَنَدَ ۽ ڪَنب لفظن ۾
لوهارَ (لوهارو) لفظ ۾
بِتَ، لَفْظ ۾
وڪيو، موڪو ۽ ڪاڪو لفظن ۾

۲. سنڌي صورتخطيءَ ۾ ٻن ڊگهن سُرَن [او] ۽ [اَو] جي صورت ’و‘ جي مدد سان لکجي ٿي، ليڪن صوتيات جي سکيا کان پوءِ معلوم ٿو ٿئي ته اهي سُر توڙي چوٽا سُر جڏهن ڪنهن لفظ جي ابتدا ۾ اچن ٿا، تڏهن انهن جي صورت ’او‘ يا ’اَو‘ سان ظاهر ڪبي، مثلاً: اونو، اوڙي. مٿين لفظن ۾ ’او‘ ۽ ’اَو‘ ڊگهن سُرَن جون صورتون آهن، پر ٻين حالتن ۾ ڪنهن به آواز جي پٺيان صرف ’و‘ گڏي، ڊگهي حرف علت [او] جي لکيل صورت ظاهر ڪبي آهي؛ جيئن [نو] ۾ [ٺ] آواز جي پٺيان ’او‘، [او] سر جي لکيل صورت آهي، پر ’ووڙ‘ لفظ ۾ پهريون ’و‘، [و] وينجن جي لکيل صورت آهي، ۽ ٻيو ’و‘ ڊگهي سر [او] جي لکيل صورت آهي.

اهڙيءَ طرح [ي] ڳرو سخت تارونءَ وارو نيم-سُر (voiced palatal semi-vowel) آهي، پر سر نه آهي. [ي] آواز خود سر جي مدد سان تحرڪ ڪري ٿو. مثلاً: /ياد/ ۾ /ي/، [ا] جي مدد سان تحرڪ ڪري ٿو، ۽ /يکو/ ۾ /ي/، [ا] جي استعمال سان تحرڪ ڪري ٿي.

۳. سنڌي صورتخطيءَ ۾ ٻن ڊگهن سرن [اي] ۽ [اِي] جي تحريري صورت ”ي“ جي مدد سان ظاهر ڪئي ويندي آهي. انهيءَ حرف مان ائين سمجهڻ نه گهرجي ته [ي] آواز ڪو سر آهي. ”اي“ يا ”اِي“، ٻنهي ڊگهن سرن جي ابتدائي روپ جون لکيل صورتون آهن، پر وچئين ۽ آخري سرن جي حالت ۾ ”ي“ جي اڳيان ”ا“ لکڻ جي ضرورت ڪانه ٿيندي آهي. مثلاً:

پ + ي + رُ	پيرُ
پ + ڀ + رُ	ڀيرُ
ڇ + ر + ي	چري
ڇ + ر + ي	چري

۴. چوٽا سر، ڊگهن سرن. وانگر، جڏهن به ڪنهن لفظ جي منڍ ۾ ايندا

آهن، تڏهن ”ا“ جي مدد سان ظاهر ڪبا آهن. مثلاً: آٽو، اُٺ، اٿي.
 پر جڏهن لفظن جي وچ يا پڇاڙيءَ ۾ ايندا آهن، تڏهن ’زير، زير ■ پيش‘
 ذريعي تحريري صورت وٺندا آهن. جيئن:

پلو پ مٿان زير، چوٽي سر (ا) جي صورت آهي
 پتو پ هيٺان زير، چوٽي سر (ا) جي صورت آهي.
 پُٺُ پ مٿان پيش، چوٽي سر (ا) جي صورت آهي.
 مٿين سڀني سرن جي هجي هيٺئين نموني ڪئي ويندي آهي:

وينجن ۽ سُرَ	هجي
بَ	بي زير بَ
با	بي الف با (ا)
پَ	بي زير پَ
پي	بي بي زير پي
بُ	بي پيش ب
بو	بي وا پيش بو
بي	بي بي پي
بي	بي بي زير بي
بو	بي وا بو
بو	بي وا زير بو (۲)

(۱) سنڌي ڪتابن ۾ ”با“ جي بدران ”بَا“ لکيل هوندو آهي، يعني ”ب“ مٿان ”زير“ ۽ پوءِ ڊگهي سُرَ جي آخري صورت ”ا“ شامل ڪئي ويندي آهي. ٻارن کي هجي سيکاري ويندي آهي؛ ب الف زير يا. مٿي چيل آهي ته ”زير“ ۽ ”ا“ سنڌيءَ ۾ ڌار ڌار سرن جون صورتون آهن، انهيءَ لحاظ سان چئبو ته ”بَا“ ۾ ٻه سُرَ ٿيا؛ هڪ (زير) ۽ ٻيو آ. صوتيات جي اصول موجب (با) ۾ ”زير“ ڏيڻ جي ڪابه ضرورت ڪانهي، ■ صرف ”با“ ئي موزون آهي، ڇاڪاڻ ته وسرگ آوازن جي صورت ۾ ”زير“ غلط فهمي پيدا ڪري ٿي. مثلاً: ”جها“ ۾ ”زير“ منجهائيندڙ آهي، انهيءَ ڪري ”جها“ وڌيڪ آسان آهي.
 (۲) سنڌي ڪتابن ۾ ”بو“ جي بدران ”بُو“ لکيل آهي، بَ ۾ جزم جو استعمال زائد آهي. (وڌيڪ ڏسو جزم جي بيان ۾ ص ص ۱۴۰ کان ۱۴۴ ۽ صفحي ۱۴۵ کان ۱۴۹ تائين)

۱۱- شد

ساڳئي وينجن جي ٻٽي آواز کي تشديد (gemination) چئبو آهي. اهڙي ٻٽي آواز مٿان شد جو نشان (س) ڏنو ويندو آهي. هيءُ نشان صوتيات جي جائن جي رهبري ڪري ٿو ته جنهن حرف مٿان شد جو نشان ڏنل آهي ان جو اچار ٻٽو آهي. مثلاً: عربي لفظ- نقاش ۽ ستار.

مٿين لفظن ۾ ”ق“ ۽ ”ت“ مٿان شد ڏنل آهي، جنهن جي مراد آهي ته انهن حرفن وارا آواز ’پٽا‘ (geminated) آهن. سنڌي صورتخطيءَ ۾ سواءِ عربي لفظن جي، شد جو نشان نه ڏنو آهي. جديد ڪتابن ۾ ڪن سنڌي لفظن تي شد ڏني ويئي آهي، پر ڪن لفظن ۾ شد جو استعمال ڏيکاري ٿو ته ڪتاب لکندڙن کي سنڌي صوتياتي قانونن موجب شد جي ڪم آڻڻ جي، يعني ٻٽن آوازن جي نظام جي ڪابه خبر ڪانهي (۱).

۱۲- جزم

ڪنهن به حرف صحيح يعني وينجن جي لکيل صورت يعني حرف مٿان جزم (نشان) ڏيڻ مان هيءُ مراد هوندي آهي ته اهو حرف ساڪن آهي، يعني انهيءَ حرف وارو آواز بغير سر (vowelless) جي آهي. جزم، ٻن ڌار ڌار آوازن وارن وينجن جي ’ميٽر‘ (cluster of two consonants) جي لکيل صورت ڏيکارڻ لاءِ، ساڪن آواز مٿان جزم ڏيبي آهي. مثلاً:

عربي لکيل صورت سنڌي لکيل صورت

عَلَمٌ
جِسْمٌ
صَدْرٌ

عِلْم
جِسْم
صَدْر

(۱) ڏسو صفحي ۱۵۱ تي شد جي بيان ۾.

مٽين لفظن ۾ 'ل'، 'س' ۽ 'د' مٿان ڏنل جزم ڏيکاري ٿي ته انهن صورتن وارا آواز ساڪن (vowelless) آهن، ۽ پر واري پوئين آواز (second component of the cluster) سان شامل ٿي متحرڪ ٿين ٿا.

تنوين

(i) ٻن زبرن واري نشان (َ) کي تنوين چئبو آهي، جو ڪن طرفن ۾ "الف" مٿان ڏنو ويندو آهي. مثلاً: قريباً، فوراً، حقيقتاً.

(ii) مخدوم ابوالحسن جي سنڌيءَ ۾، ۽ ڪانئس پوءِ ايلس واريءَ عربي-سنڌيءَ صورتخطيءَ ۾، 'ڪ'، 'ڇ'، 'ڙ' ۽ 'ڳ' (۱) نشان ڪن لفظن ۾، سر جي آخري روپ يعني چوٽي يا ڊگهي گهڻي آخري سر[ان]، [اين]، [اين]، ۽ [اُون] لاءِ ڪم آندا ويا آهن. هيٺ هاڻوڪي صورتخطيءَ جا ڪي مثال پيٽ لاءِ ڏجن ٿا:

(i) آخري چوٽو گهڻو سر [ان] (final short nasal vowel)

هاڻوڪي صورت

ايلس

يارهن

يارهن

ٻارهن

ٻارهن

(final long nasal vowel)

(۲) آخري ڊگهو گهڻو سر [اين]

هاڻوڪي

ايلس

سدائين

سدائ

آسين

آس

آهين

آه

(۱) سنڌيءَ ۾ (ڪ) کي عربيءَ وانگر "اُن" ڪري نه اُچاريندا آهن، پر ڊگهي گهڻي سر [اُون] لاءِ ڪم آڻيندا آهن. مثلاً: اُو.

(iii) آخري ڊگهو گهڻو سر [اين]

ايلس	هاڻوڪي صورت
ڇ	ڇ
توس	توسين

(iv) آخري ڊگهو گهڻو سر [اُون]

ايلس	هاڻوڪي صورت
اڪي	اڪيون
دواءَ	دوائون
وياس	وياسون

۱۱۴ همزو

جيئن مٿي بيان ٿي چڪو آهي ته سنڌي الف-ب جي تختيءَ ۾ ’ء‘ کي وينجن طور شامل ڪيو ويو آهي، پر اڄ ڏينهن تائين همزي جي درست استعمال کي سمجهيو نه ويو آهي. سنڌي ٻوليءَ جي هر هڪ جائز کي خبر به آهي ته سنڌي صورتخطيءَ ۾ همزو (ء) ٻن سرن جي ميلاپ يا جوڙ (sequence) لاءِ ڪم آڻيو آهي. ٻن سرن جي جوڙ ۾ همزو هميشه پوئين سر (second component) جي بدران ڪم ايندو آهي. مثلاً:

(i) آخري چوٽي سر جي بداران

لاءِ	= ل + آ - ا	(‘ا’ جي بدران ’ء‘)
ماءِ	= م + آ - ا	(‘ا’ جي بدران ’ء‘)
پيءُ	= پ + ا - ا	(‘ا’ جي بدران ’ء‘)

هوءَ = ه + او-آ (‘آ’ جي بدران ‘ء’)
 مٿين لفظن ۾ ‘ء’ ، ‘آ’ ۽ ‘ء’ آخري چوٽن سُرَن (ل، ا ۽ آ) جي بدران استعمال ڪيا ويا آهن.

(ii) وچئين چوٽي سُرَ جي بدران

مُثل = م + ا-آ + ل (‘آ’ جي بدران ‘ء’)
 سوٽري = س + او-آ + ز + ي (‘آ’ جي بدران ‘ء’)
 ڳائڻ = ڳ + ا-آ + ن (‘آ’ جي بدران ‘ء’)
 پاڦر = پ + ا-آ + ر (‘آ’ جي بدران ‘ء’)

(iii) آخري ڊگهي سُرَ جي بدران

ڪاٺي = ڪ + ا-آ + ي (‘آ’ جي بدران ‘ئي’)
 ماٺي = م + ا-آ + ي (‘آ’ جي بدران ‘ئي’)
 هاٺو = ه + ا-آ + و (‘او’ جي بدران ‘ئو’)
 ڪاٺو = ڪ + ا-آ + و (‘او’ جي بدران ‘ئو’)
 ڪاٺي = ڪ + ا-آ + ي (‘آ’ جي بدران ‘ئي’)
 ڪوٺا = ڪ + او-آ (‘آ’ جي بدران ‘ئا’)

(iv) وچئين ڊگهي سُرَ جي بدران

ڏٺيٺ = ڏ + ا-آ + ي + ت (‘آ’ جي بدران ‘ئي’)
 ڏوٺيلو = ڏ + او-آ + ي + لو (‘آ’ جي بدران ‘ئي’)
 ڪيترن ئي سنڌي لفظن ۾ هڪ ئي پد وارا (يڪيڊا) ’ڏهرا سر‘ (diphthongs) جهڙوڪ: ‘آي’ ۽ ‘او’ جي بدران ‘ي’ ۽ ‘و’ به لکيا ويندا آهن. مثال طور:

پيسو - جي بدران پيسو

چو جي بدران چو

۲۔ مٿين مثالن ذريعي اهو ثابت ڪيو ويو آهي ته ٻن سرن جي جوڙ ۾، پوئين سر جي آواز کي همزي جي روپ ۾، تحريري صورت ڏئي ويندي آهي، پر هيٺ ڄاڻايل لفظن ۾ سرن جي جوڙ جو ٻيو جز (second component)، مٿين لفظن وانگر، همزي جي صورت ۾ ظاهر نه ڪيو ويو آهي، پر ’ٻئي جز‘ جون ڌار ڌار صورتون مقرر ڪيون ويئيون آهن. مثلاً:

لکيل صورت

اچار

جُواري
هُوا يا هُئا
ڪُئا
وَل

جُوڙاري
هُوئا
ڪُوئا
وِئيل

انهن مثالن ۾ ’و‘ نيم-سُر طور ڪم آندو ويو آهي.

۱۵- گهڻا سر

۱۔ مٿي ’تنوين‘ واري بيان جي حصي ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي ته مسٽر ايلس پنهنجيءَ صورتخطيءَ ۾، مخدوم ابوالحسن واري طريقي کي جاري رکيو ۽ لفظ جي آخر ۾ ايل ’گهڻن سرن‘ کي تنوين جي مدد سان تحريري صورت ۾ آندو، پر لفظن جي وچ وارن گهڻن سرن کي تنوين جي مدد سان تحريري صورت نه ڏنائين. اهڙيءَ حالت ۾ سرن جي پٺيان ’ن‘ ڳنڍي، سر جي ’گهڻي خاصيت‘ لکت ۾ ظاهر ڪيائين. اهڙيءَ طرح گهڻي سر-ڏيکاريندڙ ’ن‘ کي ’نون غنو‘ يا ’گهڻو نون‘ چيو ويو.

۲۔ هيءَ ڳالهه به قابل ذڪر آهي ته سنڌي صورتخطيءَ ۾ وينجن [ن] ۽ سر واري گهڻي خاصيت کي ظاهر ڪندڙ حرف ’ن‘ ۾ ڪوبه فرق ڏيکاريل نه

آهي (۱). مثلاً:

[ن] وينجن جو استعمال

گهڻي ٿون جو استعمال

مَنجُو
ڪائين
ڪانڀرو
جِنڙي

مَنجُو
ڪائين
ڪانڀرو
جِنڊ

مٿين لفظن ۾ ’گهڻي نون‘ وارن مثالن هيٺ، ’ن‘، سرن جي گهڻائڻ جي نشاني آهي. ايلس جي اصول موجب گهڻن سرن جي ’هجي‘ هيٺ ڏجي ٿي؛
مَنجُو: ميم نون زير (۲) مَن، جيم وا جو ... مَنجُو
ڪائين: ڪي الف ڪا، همزو يي نون زير اين ... ڪائين
ڪانڀرو: ڪاف الف نون ڪان، ڊي يي ڊي، ري وا، رو... ڪانڀرو
جِنڊ: جيم نون زير جن، ڊال زير ڊ... جِنڊ
۳- ڪاٻي طرف وارن مثالن ۾ [ن] گهڻو وينجن آهي، اهڙن گهڻن وينجن جي هجي هيٺينءَ ريت ڪئي ويندي آهي؛

مَنجُو: ميم زير مَ، نون زير ن، جيم وا جو... مَنجُو
ڪائين: ڪي الف ڪا، همزو يي نون زير اين، نون زير ن ... ڪائين
ڪانڀرو: ڪاف الف ڪا، نون يي ني، ري وا، رو... ڪانڀرو
جِنڙي: جيم زير ج، نون زير ن، ڙي ي، زير ڙي... جِنڙي

- (۱) سنڌي ڪتابن ۾ ’گهڻي نون‘ کي ’ساڪن‘ سمجهي، اُن جي مٿان جزم ڏئي ويندي آهي. جزم جو اهڙي حالت ۾ استعمال سراسر غلط آهي. (وڌيڪ ڏسو ايلس جي صورتخطيءَ ۾ اوڻايون)
(۲) منهنجي خيال موجب، گهڻن سرن جي اها هجي درست نه آهي (ڏسيل هجي لاءِ ڏسو اڳتي گهڻي سر جو بيان).

۱۲. وسرگائي (Aspiration)

ايلس صاحب پنهنجي الف-ب ۾، وسرگ آوازن جي صورتن لاءِ ڪن حرفن جي پويان 'هه' حرف ملائي، وسرگ آوازن جون صورتون مقرر ڪيون آهن، ۽ ڪن حالتن ۾ وسرگ آوازن لاءِ حرفن ۾ زائد نقطا (diacritical points) ڏنا ويا آهن. مثلاً؛

[ج] ۽ [گ] جي وسرگ آوازن لاءِ 'ج' ۽ 'گ' جي پويان 'هه' حرف ڳنڍي، انهن کي 'جهه' ۽ 'گهه' جي صورت ڏنائين (۱)، ليڪن [پ، ٻ، ت، ٿ، چ، ڊ ۽ ڌ] جون وسرگ صورتون، زائد نقطن جي مدد سان، 'ق، پ، ٿ، ٺ، چ، ڌ ۽ ڏ' مقرر ڪيائين، اهڙيءَ طرح [ڪ] جي وسرگ صورت 'ک' مقرر ڪيائين.

حاصل مطلب ته ايلس جي صورتخطيءَ ۾، ٿورن وسرگ ۽ موزڏني (retroflex) آوازن [ت]، [ڊ] ۽ [ڌ] کان سواءِ، اهي سڀ وصفون موجود آهن، جيڪي مخدوم ابوالحسن جي سنڌيءَ ۾ نظر اچن ٿيون. حرفن جا مختلف روپ (shapes) - يعني منڍ وارا، وچيان، آخري ۽ سالم حرف- انهن کي لفظن ۾ ملائي لکڻ جا طريقا، سمورا حرف علت، تنوين، جزم، شد، وغيره، سڀ هن ابوالحسن جي سنڌيءَ مان ورتا. مخدوم صاحب وري ڪانئنس اڳ لکيل عربي ۽ فارسي نسخن تان ورتا. هيٺ مخدوم ابوالحسن ۽ ايلس جي صورتخطين جا مثال ڏجن ٿا؛

(i) ابوالحسن جي سنڌي

سيئي سڀ آڏائي ڪٽوڙي ۽ زعفران جي مٽي سڀ موليٰ

(۱) ڪن صاحبن جي خيال موجب [جهه، گهه] مرکب آواز آهن جن کي 'ج' ۽ 'هه' ذريعي نمايان ڪيو ويو آهي. اها راءِ صحيح نه آهي، اهي مرکب آوازا نه، پر وسرگ آواز آهن. مثلاً [سُهي] ۾ [مهه] وسرگ آواز آهي، مرکب نه آهي، پر 'تههيد' ۾ [مهه] ۽ [مهه] مرکب آواز [مهه] جو مثال آهن.

۽ ڪاه جو بهشت جو سو عَنبرِ نَسُورِ اه

اچو پاڻي اهجو بهتر برف ڪنا

نڪِ رَسائِتا ڪهڪي تاحق ڪِ ايذا.

(ii) ايلس جي صورتخطي (۱)

ڏڌ ڪي ولوڙي مڪڻ ڪيندا آهن.

تنهن مان ڳه نڪرندو آهي. ڪاٺ

مون در ۽ دري ۽ ڪُرسِي ۽ مپڙ ۽

سندوڻ جڙندي آهن. لوهر مون ڪڙا

۽ ڪنڊا ۽ ڪُرف ۽ ڪُنڇي ۽ ڪلي ۽ ٻي شَي جڙندي آهن.

۱۴- ايلس جي صورتخطيءَ تي ڊاڪٽر ٿرومپ جي تنقيد

(الف) مٿي بيان ٿيل آهي ته ايلس واري الف- ب جي پٽي ۽، سنڌي

آوازن لاءِ جيڪي ڌار ڌار صورتون مقرر ڪيون ويئون هيون، تن ۾ ڪابه

يڪسانيت ڪانه هئي. پر انهيءَ لاءِ فريئر درست چيو آهي ته ”ايلس جا بيان

ڪيل سبب حقيقت نما آهن ته ”سنڌي آوازن لاءِ هن جون مقرر ڪيل

عربي- سنڌي صورتون زياده مشڪل نه آهن (۲).“

ايلس جي صورتخطيءَ تي آريائي زبانن جي مشهور ماهر جان بيمز رايو

ڏيندي لکي ٿو:

There are some twelve or thirteen different (Hindu-Sindhi) alphabets current in Sind, some of which differ very widely from the others. Of late, however, the Arabic character, though ill-adapted to express Sindhi sounds, has come into

(۱) آڌارام: سنڌي پهريون ڪتاب، ايڊيوڪيشن ڊپارٽمينٽ پرنٽنگ پريس، ڪراچي،

۱۸۷۷ع، ص ۲۴.

(2) Frere, B., Introductory Remarks on the Report on Education in Sind, Bombay 1855, P.2.

common use, and a modification of the Devanagari is proposed for adoption, though I believe it is not actually employed by any class of Sindhians (1).

(ب) ايلس جي صورتخطيءَ تي سڀ کان زياده تنقيد ڊاڪٽر ٿرومپ ڪئي آهي. حالانڪ مقامي ماهرن، ديوان پيرومل (۲) ۽ مرزا قليچ بيگ (۳) به ايلس تي تنقيد ڪئي آهي، پر انهن جون تنقيدون ٿرومپ جي تنقيد جو ئي ترجمون آهن. ڊاڪٽر ٿرومپ پنهنجيءَ تنقيد ۾ لکي ٿو ته: ”سنڌيءَ لاءِ سنسڪرت ۽ پراڪرت واري خط کان سواءِ ڪوبه خط مؤزون ٿي نٿو سگهي، ڇاڪاڻ ته سنڌي ٻولي سنسڪرت ۽ پراڪرت جي لائق ڌيءَ آهي (۴).“ ٿرومپ اڳتي لکي ٿو ته ”عربي رسم الخط ڪيترن ئي سنڌي آوازن لاءِ نامڪمل آهي، انهيءَ ڪري اهڙن سنڌي آوازن لاءِ عربيءَ جي حرفن کي هڪ خاص نموني نقطا ڏيئي، سنڌي آوازن لاءِ صورتون قائم ڪيون ويئون آهن، سو غير اطمينان بخش آهي. مثال طور، وسرگ آوازن لاءِ ڪيترن ئي حرفن تي زائد نقطا ڏنا ويا آهن (۵). ٿروپ جي راءِ موجب وسرگ آوازن جي صورتن سان ’هه‘ هميشه ملائڻ گهرجي. هن هيٺين تبديلين لاءِ سفارش ڪئي آهي (۶).

آواز	ايلس واري صورت	ٿرومپ واري صورت
وسرگ	ق	ڦ
	پ	ڀ

(1) John Beames, Comparative Grammar of the Modern Aryan Languages of India, Vol: I, 1872, P. 55, Footnote.

(۲) آڏواڻي پيرومل: سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد ۱۹۵۶ع، ص ۲۶۶.

(۳) مرزا قليچ بيگ: سنڌي وياڪرن، جلد ۳، ايضاً ۱۹۶۰ع، ص ۶۹-۷۴.

(4) Trump, P. E., Op Cit, P. I.

(5) Ibid., PP 2 and 3.

(6) Ibid., P.3.

آواز	ايلس واري صورت	ٿرومپ واري صورت
وسرگ	ت	تھ
	ڌ	دھ
	ٺ	ٺھ
	ڍ	ڏھ
	ڄ	ڄھ
مورڌني	ڪ	ڪھ
	ت	تھ
	ڌ	ڏھ
	ٺ	ٺھ
	ڍ	ڏھ
گھڻا وينجن	ج	نج
	گ	نگ
نرم تارونءَ وارا (۱)	ڪ	ڪ
	ڌ	ڌ
چوڻا	ج	ج
	گ	گ

درحقيقت ٿرومپ جون ڏسيل ڪي صورتون ته ايلس وارين صورتن کان به زياده مشڪل ۽ زائد نقطن واريون آهن. جيتوڻيڪ وسرگ آوازن [بھ]، [جھ]، [دھ]، [ڏھ]، [ٺھ] ۽ [ڍھ] جي صورتن لاءِ ٿرومپ جو اعتراض ۽ راءِ وزن دار آهي، پر سندس ڏسيل صورتون 'تھ' ۽ 'ڏھ'، ايلس وارين صورتن 'ت' ۽ 'ڌ' کان وڌيڪ منجهائيندڙ ۽ مشڪل آهن. ازان سواءِ ٿرومپ جو راپور ته ايلس

(۱) پراڻي نظريي موجب (ڪ ۽ گ) کي نڙيءَ وارا (gutturals) آواز چئبو آهي پر جديد لسانيات ۾ انهن کي نرم تارونءَ وارا (velar) آواز چئبو .

وارين صورتن 'ت'، 'ڊ'، 'ج'، 'ڌ' ۽ 'ڳ' جي بدران 'ٿ'، 'ڏ'، 'ڇ'، 'ڙ' ۽ 'ڱ' صورتون اختيار ڪرڻ گهرجن، ڇاڪاڻ ته ايلس واريون صورتون، سندس خيال موجب منجهائيندڙ آهن. حقيقت ۾ ٿرومپ وارين صورتن کان ايلس واريون صورتون، وڌيڪ آسان ڏسڻ ۾ اچن ٿيون، ڇاڪاڻ ته نقطن جي لحاظ کان ايلس جي صورتن ۾ ٿرومپ جي صورتن کان نقطا گهٽ آهن.

ٿرومپ جو 'سخت تارونءَ واري گهڻي وينجن' (palatal nasal sound) [ج] ۽ 'نرم تارونءَ واري گهڻي وينجن' (velar nasal sound) [گ] جي صورت لاءِ ورتل اعتراض به ڪمزور آهي. ٿرومپ جو رايو آهي ته سخت تارونءَ واري گهڻي وينجن لاءِ 'ج' جي بدران 'نج'، ۽ نرم تارونءَ واري گهڻي وينجن لاءِ 'گ' جي بدران 'نگ' هئڻ گهرجن. هن جو خيال آهي ته گهڻا آواز هميشه 'ن' حرف سان لکڻ گهرجن (۱)، پر صوتيات جي ڄاڻن کي هيءَ ڳالهه چڱيءَ طرح معلوم آهي ته بين الاقوامي صوتياتي الف-ب (International phonetic Alphabet) جي نقشي (Chart) ۾ به انهن آوازن ۽ ٻين گهڻن وينجن، سواءِ [ن] جي، جون تحريري صورتون 'ن' حرف سان مقرر ڪونه ڪيون ويهيون آهن، يعني [ج] ۽ [گ] لاءِ 'نج' ۽ 'نگ' صورتون مقرر نه ڪيون ويهيون آهن. اڃان سواءِ اکر 'ج' ۽ 'گ'، ڪي 'نج' ۽ 'نگ' جي صورتن ۾ لکيو وڃي ها ته جيڪر ڪيترن ئي لفظن جي فرق ۽ سڃاڻپ ۾ دقت پيدا ٿئي ها، مثلاً: ٿرومپ جي صورتخطيءَ موجب 'سج' ۽ 'سنج' ۾ فرق معلوم ڪرڻ مشڪل ٿئي ها، پر ايلس جي صورتخطيءَ موجب انهن ۾ تفاوت آسانيءَ سان ظاهر ٿئي ٿو. مثال طور:

ٿرومپ واري صورتخطي

ايلس واري صورتخطي

سَجِ

سَجِ

سَجِ

سَجِ

(1) Trumpp, Op. Cit; p. 4.

ٲرومٲ واري صورتخطي

ايلس واري صورتخطي

ٲنج

ٲنج

ٲنج

ٲنج

ساڳيءَ طرح، ’گ‘، ’نگ‘ کان زياده آسان ۽ موزون آهي. مثلاً:

ٲرومٲ واري صورتخطي

ايلس واري صورتخطي

سنگ

سنگ

سنگ

سنگ

انگ

انگ

انگ

انگ

حاصل مطلب ته سر ٲارٲل فرير جي هيءَ راءِ بلڪل درست آهي ته:

”ٲرومٲ جو اعتراض ٻن تن حرفن لاءِ بلڪل ورندار آهي، جن جو استعمال گهڻو گهٽ آهي، ۽ انهيءَ سبب ڪري ايلس واري صورتخطيءَ ۾ تبديلي آڻڻ لاءِ سفارش اچائي آهي“ (۱). هيٺ ڏنل نقشي ۾ ايلس ۽ ٲرومٲ جي طرفان مقرر ڪيل الف- ٲ جي ٲٽي ڏجي ٿي، انهيءَ لاءِ ته ٻنهي ۾ جيڪو فرق آهي سو نمايان نظر اچي:

ٲرومٲ واريءَ الف- ٲ جي ٲٽي

ايلس واريءَ الف- ٲ جي ٲٽي

ٲ

ٲ

ٲ

ٲ

ٲ

ٲ

ت

ت

(1) Frere, B., Op. Cit., P.5.

ايلس واريء الف- ب جي پئي

ت
ن
ت
ت
ن
ت
ن
ن
ث
پ
قا
ج
ج
ج
ج
ج
ج
ج
ح
خ
د
ڌ
ڌ

ٽرومپ واريء الف- بي جي پئي

تھ
تھ
تھ
ت
تھ
ث
ت
تھ
ث
پ
پھ
ج
ج
ج
جھ
جھ
جھ
چھ
ح
خ
د
ڌھ
ڌ

ايلس واريء الف- ب. جي پٽي

ٽرومپ واريء الف- ب. جي پٽي

ڊ	ڌ
ڍ	ڏھ
ڙ	ڌ
ر	ر
ڙ	(ڙھ)
ز	ز
س	س
ش	ش
ص	ص
ض	ض
ط	ط
ظ	ظ
ع	ع
غ	غ
ف	ف
ق	ق
ڪ	ڪ
ک	کھ
گ	گ
گھ	گھ
ڳ	ڳھ
ڳي	ڳي

(ليڪن وٽ ڪُنڊي جهڙو
نشان)

ايلس واريء الف- ب جي پٽي

ل

م

ن

ڻ

و

ھ

ء

ي

ترومپ واريء الف- ب جي پٽي

ل

م

ن

ڻ

و

ھ

--

ي

۱۸۔ ايلس جي صورتخطيءَ ۾ لفظن جي صورتن ۾ اختلاف

عربي- سنڌي صورتخطيءَ جي مقرر ٿيڻ کان پوءِ اول اول ته سنڌي لفظن جي هجي ۽ پڌن (Syllabication) تي ڪوبه توجهه نه ڏنو ويندو هو، جنهن جو نتيجو اهو نڪتو جو ڪيترا ئي لفظ ڌار ڌار نموني ۾ پيا لکبا هئا، يعني مختلف ماهر ڪيترائي لفظ ڌار ڌار نمونن ۾ پيا لکندا هئا. انهيءَ اختلاف لاءِ نه فقط عام ماڻهو جوابدار هئا، پر سرڪار طور ڇپل ڪتاب پڻ (جيڪي انهن عالمن لکيا هئا، جي ان زماني ۾ عربي ۽ فارسيءَ جا ماهر هئا) اهڙن مختلف صورتخطين وارن لفظن سان ڀريل نظر اچن ٿا. مثلاً:

قاضي غلام علي ميان محمد ننديرام آڌارام ميران محمد شاهه پريڊاس

(۱)	(۲)	(۳)	(۴)	(۵)	(۶)
جَہ	جَہ	جَہُن	جَہُن	جَہ	جَہِي
جَدَہ	جَدَہ	جَدَہِي	جَدَہِي	جَدَہِي	جَدَہِي
ڪَدَہ	ڪَدَہ	ڪَدَہِي	ڪَدَہِي	ڪَدَہِي	ڪَدَہِي
ڪَہ	ڪَہ	ڪَہِي	ڪَہِي	ڪَہ	ڪَہِي

(۱) قاضي غلام علي: ”هندستان جي تاريخ“ سنڌ نيوز پرنٽنگ پريس، ڪراچي، ۱۸۵۴ع، ص ۲، ۹، ۱۱.

(۲) ميان محمد: ”سنڌي صرف ونحو“، ص ۱ ۽ ۷.

(۳) ديوان ننديرام: ”بابنامو“ ايجوڪيشن ڊپارٽمينٽ پريس، ڪراچي، ۱۸۶۹ع، ص ۵، ۶، ۹، ۲۳ ۽ ۲۸.

(۴) منشي آڌارام: ”سنڌي پهريون ڪتاب“، ايجوڪيشن ڊپارٽمينٽ پريس ڪراچي، ۱۸۷۷ع، ص ۱۶-۲۳.

(۵) ميران محمد شاهه: ”سڌاتوري“ ڪڌاتوري جي ڳالهه، سنڌ نيوز پرنٽنگ پريس، ڪراچي، ۱۸۵۵ع، ص ۳ ۽ ۴.

(۶) پريڊاس: ”سنڌي ٽيون ڪتاب“، ايجوڪيشن ڊپارٽمينٽ پرنٽنگ پريس، ڪراچي، ۱۸۶۸ع، ص ۱، ۲، ۶، ۱۲ ۽ ۲۵.

پنهنجي " پنهنجي پنهنجي پنهنجي پنهنجي پنهنجي
چيائ چيائ چيائ چيائ چيائ چيائ

انهن ڪتابن ۾ اهڙا مثال به ملن ٿا، جن مان معلوم ٿو ٿئي ته خود ساڳئي مصنف هڪ ئي لفظ کي ڌار ڌار صورتن ۾ پئي لکيو آهي، ۽ اُن جي پڌن ۾ به فرق ڏيکاريو آهي. مثال طور:

۱- ننديرام (۱)

(الف) لفظن جون ڌار ڌار صورتون

جِيئن	۽	جِيئن
تِيئن	۽	تِيئن
هِنئي	۽	هِيين
پوئ	۽	پوئي
اُنن	۽	اُنهن

(ب) ڊگهو گهڻو آخري سر [اين] ۽ [اُون] (۲)

هيون	۽	چڱي
تئون	۽	ماجرا
ڪڏهين	۽	سدا

(۱) ننديرام: پابنامو، ص ۲۲ ۽ ۲۷.

(۲) ايضا: ص ص ۲۲، ۲۵ ۽ ۲۸.

۲۔ پریداس (۱)

(الف) لفظن جون ڌار ڌار صورتون

چڱو	،	،	چڱو ۽ چڱوڻ
ڳڻو	،	،	ڳڻو ۽ ڳڻوڻ
آڱو	،	،	آڱو ۽ آڱوڻ
ڪڻه	،	،	ڪڻه، ڪڻه ۽ ڪڻه
هي	،	،	هي ۽ هيءَ
بي	،	،	بي ۽ بيءَ

(ب) ڊگهو گهڻو آخري سر [اَوُن]، [اين] ۽ [اين] (۲)

ڦٽاءُ	ڪڍاڻو
ڄماعت	ڄماعتون
اس	آسين
سيڪه	سيڪنه

۱۸۸۸ع ۾ سنڌ جي ايجوڪيشن انسپيڪٽر، ايڇ. پي. جيڪب، ڌار ڌار هجي وارن لفظن جون صورتون مقرر ڪرايون. سندس حڪم سان اهڙن لفظن جا چارٽ تيار ڪرايا ويا (۳)، جن مان ڪي لفظ هي آهن:

-
- (۱) پریداس: "سنڌي ٽيون ڪتاب"، ايجوڪيشن ڊپارٽمينٽ پرنٽنگ پريس، ڪراچي، ۱۸۲۸ع، ص ۷، ۱۴، ۲۵، ۲۶، ۲۸، ۳۴ ۽ ۳۸.
 (۲) پریداس: ص ۲۱۳، ۲۲۴، ۲۳۷، ۲۳۸ ۽ ۲۳۹.
 (۳) ميمڻ محمد صديق: "سنڌ جي ادبي تاريخ"، ڀاڱو پهريون، ص ۲۳ ۽ ۲۴.

جڏهن	جڏو، جڏهي، جڏهين ۽ جڏين
ڪڏهن	ڪڏو، ڪڏهي، ڪڏهين ۽ ڪڏين
ڪنهن	ڪو، ڪو ڪنهن، ڪنهن ۽ ڪهي
جنهن	جه، جه جنهن، جنهن ۽ جهي

اهڙن سڀني لفظن جا چارٽ سڄيءَ سنڌ جي اسڪولن ۾ ورهايا ويا. انهيءَ هوندي به، ڊگهو گهڻو حرف علت ۽ ٻيا لفظ نظر چڪ سبب رهجي ويا. ۱۹۱۳ع ۾ سنڌ جي عالمن ضروري سمجهيو ته اهڙن مختلف لفظن جون صورتون مقرر ڪيون وڃن، ۽ ان وقت جي تعليمي ماهرن ۽ سنڌي لٽريچر ڪميٽيءَ جي ميمبرن، ۱۳ فيبروري ۱۹۱۳ع ۾ ٺهراءُ پاس ڪري، اخبار تعليم ۾ اهڙن مڙني لفظن جون فهرستون شايع ڪرايون، ۽ انهن جون درست صورتون به ڏنيون. اخبار تعليم ۾ ڄاڻايل آهي:

جن سنڌي لفظن جي هجي، انگريزي نالن ۽ لفظن جو سنڌيءَ ۾ تلفظ ڪم اٿڻ به نسبت مختلف رايا هئا، تن بابت سنڌي لٽريچر ڪميٽيءَ جي ميمبرن تاريخ ۱۳ فيبروري ۱۹۱۳ع تي پاڻ ۾ گڏ ٿي هيٺئين ريت ٺهراءُ ڪيو آهي (۱):

غلط	صحيح	غلط	صحيح
اونڌائي	اونڌاهي	سڄون	سڄيون
ڏهاڻي	ڏهاڙي	پروا	پرواهه

(۱) اخبار تعليم، نمبر ۱، جلد ۱۲، اپريل ۱۹۱۳ع، ص ۲۷-۲۹.

غلط	صحيح	غلط	صحيح
توڙي	توڙي	دريا	درياه
تيو	تيون	ويهن	وهين
تنو يا ننون	تَوَ	ويراهن	وراهن
ڪنٺوار	ڪنٺار	چہ	چہہ
هوا	هئا	ٺُل	ٺلھہ
جيون	جون	مڪہ	مڪيہ
اڃان	اڃا	بيجاج	بزاز
ڄڻان	ڄڻا	بدماش	بدمعاش
ويجين (۱)	وحي	بصل، بَسَر	بصر
ڪنڀان	ڪنڀا	ٻڦل	بڪر
ڪڻين	ڪڻي	ناڌي	تعدِي
ججهو	ججهو	تھمل	تحمل
محل	مھل	پڙدو	پردو
سڀي	صحيح	جافران	زعفران
چاڪ	چاق	چھيڪ	چابڪ
مطرڪو	مترڪو	حوال	احوال
ضعيفہ	زائقان	خومچو	خونچو
جشو	جسو	ڏارچيني	دالچيني
ايضاً	ايضا	طبلو	دپلو
بالڪل	بالڪل	دستارخوان	دستر خانو
بالفعل	بالفعل	دنبورو	طنبورو

(۱) ضمير حاضر واحد جي گردان ۾ ويجھ لکڻ درست آھي. - ڪميٽي

غلط	صحيح	غلط	صحيح
استعيفا	استعفا	دوفان	طوفان
املداس	املداس	ساو	سعيو
سرگشت	سرگس	نماز شام	نما شام
شگون	سڳڻ	} هاون دستو } حمام دستو	همام دستو
سِلَهَ	سِلَ		
شير پياز	سير پياز	يادگاري	يادگيري
فانوش	فانوس	رنگ	رڱ
ڪسر	ڪثر	پاڳون	پاڱو
تينچي	ڪئنچي	رنج	رج
گازي، گاجي	غازي	اسڪول	سڪول
		ليمڪ	نمڪ

(ب) هيٺيان لفظ ٻنهي صورتن ۾ صحيح آهن (۱):

مهنو	يا	مهينو	وڻي	يا	ويئي
چوي	يا	چئي	پئي	يا	پيئي
پوي	يا	پئي	توب	يا	توف
ڦل	يا	ڦر	ڪلف	يا	ڪُرف
پليد	يا	پليت	مسجد	يا	مسيت

(ب) نظر، پاڪي، مدعا، ناموس ۽ ڦيرگهير، اهي لفظ جنس مونث ۾، ۽ نه جنس مذڪر ۾، ڪم آڻڻ گهرجن (۲).

(۱) اخبار تعليم، حوالو مٿي ڏنو ويو آهي، ص ۲۹.

(۲) اخبار تعليم، حوالو مٿي ڏنو ويو آهي، ص ۲۹.

(پ) ڪاليج ۽ سڪول چنس مذڪر ۾ ڪم آڻڻ گهرجن (۱).

(ت) ملائڪ، اسرار، اولياءَ، قلوب، تواريخ ■ احوال، اهي لفظ جمع جي صورت آهن، پر اهي سنڌيءَ ۾ واحد طور ڪم ايندا آهن (۲).

(ث) انگريزي نالن جي هجي سندن اچارڻ موجب هئڻ گهرجي.

(ٺ) ’ه‘ حرف جو اچار ڪن لفظن ۾ صفا ظاهر آهي، ڪن ۾ نه. صفا اچار ظاهر ڪرڻ لاءِ اعرابون ڪم آڻجن، مثلاً (۳):

مَهَتَن گَهَن (آنداز) گَهَن
 (ناداني) جِهَل تلاش جِهَل

انهيءَ هوندي به ڪي صورتون رهجي ويئون. ۱۹۱۵ع ۾ ان وقت جي ايجوڪيشن انسپيڪٽر، ديوان جڳنآٺ، انهيءَ مسئلي تي غور ڪرڻ لاءِ هڪ ڪميٽي مقرر ڪئي. مرزا قليچ بيگ ان ڪميٽيءَ جي سرگرم ميمبرن مان هڪ هو. ان ڪميٽيءَ ڌار ڌار صورتن ۾ لکيل ڪيترن ئي لفظن جون صورتون مقرر ڪيون، جن مان ڪي هي آهن:

مقرر صورت	ڌار ڌار صورتون
آءُ	آءُ ۽ آئون
ڪيائون	ڪيائو ■ ڪيائون
ڇاڻ	ڇاڪ ۽ ڇاڻ (ڇڱو پلو)
ڪُلف	ڪُرف، ڪُلف ۽ ڪُفل
ڪَئنجي	ڪَئنجي، ڪَئنجي
صبحائي	صبحائي، سڀاڻي

- (۱) اخبار تعليم
 (۲) ايضاً
 (۳) ايضاً

۱۹۔ ھاڻوڪيءَ صورتخطيءَ ۾ عام خاميون

(الف) لفظن جي صورتن جي چارٽ پڌري ٿيڻ جو چڱو اثر ٿيو، ۽ گهڻن ئي لفظن جون يڪسان صورتون رائج ٿي ويئون، پر ڪي لفظ اڃا تائين ڌار ڌار نموني ۾ پيا لکجن (۱)، ايتريقدر جو ۱۹۶۲ع ۾ ڇپايل سنڌي ٻارائي ۽ درسي ڪتابن ۾ به اهڙيون ڦريل گهريل صورتون نظر ٿيون اچن (۲)، جي يا ته ايڊيٽرن جي پنهنجن مختلف اُچارن سبب آهن، ۽ يا اڳوڻين مقرر صورتن کي بيخبريءَ سبب نظرانداز ڪرڻ جي ڪري آهن. انهن ڦيرين گهيرين مان ڪي هي آهن:

مقرر صورت درسي ڪتابن (ٻارائو ۽ پهريون) ۾ ڦريل گهريل صورتون

جڏهن	جڏهين (۳)، جڏهين (۴)، جڏهين (۵)
تڏهن	تڏهين
ڪڏهن	ڪڏهين (۶)، ڪڏهين (۷)
ڪهڙو	ڪهڙو (۸) ڪهڙو (۹)
آءُ	آئون (۱۰)، آءُ (۱۱) ۽ آءِ
ڪپڙا	ڪپڙا (۱۲)، ڪپڙا (۱۳)

(۱) اهڙن سوين لفظن جي فهرست سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس ڪتاب ۾ ڏسو.
(۲) سنڌي ٻارائي ۽ پهريون ڪتاب جا ڇاپا، هن ڪتاب جي پهريون ڇاپي شايع ٿيڻ کان پوءِ به ڇپيا آهن، جن جي مٿان لکيل هوندو آهي 'نظر ثاني ٿيل'، پر حقيقت ۾ ايڊيٽر صاحب انهن تي ڪوبه توجهه ڪونه ڏنو آهي.

(۳) سنڌي پهريون ڪتاب، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ۱۹۶۲ع، ص ۲۷.

(۴) ايضاً ص: ۲۹.

(۵) ايضاً ص: ۳۷.

(۶) ايضاً ص: ۲۰.

(۷) ايضاً ص: ۲۳.

(۸) ايضاً ص: ۷.

(۷) کان (۱۳) ايضاً

اهڙيءَ طرح پيا به ڪيترائي لفظ آهن، جن جون ڦريل گهريل صورتون سنڌي ٻارائي ۽ پهرئين ڪتاب ۾ ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. اُهي لفظ جيڪي ڌار ڌار نموني پيا لکجن انهن مان ڪي هي آهن:

لفظن جي درست لکڻ لاءِ سفارش

ڪتابي صورت	درست صورت لاءِ سفارش
بابا	بابا
گهائو	گهائو
ڪچرو، ڪچرو	ڪچرو
سهڻا، سهڻا	سهڻا
ڏيان	ڏيان
پريم	پريم
پيار	پيار
گيان	گيان
ٿيان	ٿيان
ڏياري	ڏياري
گيت	گيت
گڏجي	گڏجي
ساراهيون	ساراهيون
آه، آهي	آه، آهي
تيلي	تيلي
موري	موري
توري	توري
پير	پير

کتابي صورت

خَيْرُ
بَيْتُ
قَوْمَ
فَوْجَ
آهِيْنُ
اَسِيْنُ
پَرَهِيُو
بِالِهِيُونُ
سَمِيْ
بَاَرَهَا
ذَازْهُوْنُ
بُوَزْهِي
سَنِيْ
مَلْهُوْنُ
جُواري
هُوا ۽ هُنا
كُنا
شِيءٌ، شِيْ
هِيْ
هِيْ
هِيْ
لَغَزْ
تَرِسُ

درست صورت لاءِ سفارش

خَيْرُ
بَيْتُ
قَوْمَ
فَوْجَ
آهِيْنُ
اَسِيْنُ
پَرَهِيُو
بِالِهِيُونُ
سَمِيْ
بَاَرَهَا
ذَازْهُوْنُ
بُوَزْهِي
سَنِيْ
مَلْهُوْنُ
جُواري
هُنا
كُونا
شي
هي
هي
هي
لَغَزْ
تَرِسُ

کتابي صورت

درست صورت لاءِ سفارش

غَلَطُ	غلط
مَالِهَوَّ	مالهوء
چاقوُ	چاقوُ
زيتونُ	زيتونُ
لابارو	لابارو
سُهڻو	سُهڻو
ڪَهڙو	ڪَهڙو
روشنُ	روشنُ
مَهِلَ	مَهِلَ
آرتوارُ	آرتوارُ
چَنڇِرُ	چَنڇِرُ
نِڪَرِرو	نِڪَرِرو
رَهجي	رَهجي
رَڪجي	رَڪجي
لَهرون	لَهرون
لِڪيلُ	لِڪيلُ
مَڪينَ	مَڪينَ
جڏهن	جڏهن، جڏهن
زبانُ	زبانُ
سَپَ	سَپَ
اڙچڪَ	اڙچڪَ
مڙچڪَ	مڙچڪَ
چَهڪَ	چَهڪَ

ڪتابي صورت

درست صورت لاءِ سفارش

چَرچو	چَرچو
جَنِين	جَنِين
بَرَن	بَرَن
اَصِل	اَصِل
اُپريو	اُپريو
ڏسبا	ڏسبا، ڏسبا
وانهڙو	وانهڙو
سِيڪو	سِيڪو، سِيڪو
گڏلي	گڏلي
پَڪري	پَڪري
پهتيون	پهتيون
اُڪري	اُڪري
ڪوڙڻ	ڪوڙڻ
ڌوڪڻ	ڌوڪڻ
ڦوڪڻ	ڦوڪڻ
ٽوڪڻ	ٽوڪڻ
پوڄڻ	پوڄڻ
پَڻي	پَڻي

(ب) جزم جو استعمال

وچيان ٻٽا آواز ۽ جزم - ۱۸۵۳ع ۾ جڏهن سنڌي لاءِ سرڪاري صورتخطي ٺهي تيار ٿي هئي، تڏهن ان وقت جا عالم - ديوان تنديرام، ديوان اُڌارام، سيد ميران محمد شاه، قاضي غلام علي ۽ ٻيا - عربي ۽ پارسيءَ جا چڱا ڄاڻو هئا. هنن لفظن جي پڌن تي گهڻو توجهه ڏنو. اهي صاحب 'جزم' ۽

’شد‘ جي استعمال کان بخوبي واقف هئا. انهيءَ کان سواءِ هو يا ته عربي رسم الخط جي اصولن کان واقف هئا، ۽ يا ته عربي لفظ بلڪل ائين ئي لکيائون، جيئن پارسي لغتن ۾ ڏٺائون. مثال طور، ٻن وينجن جي ’گڏيل آوازن‘ جي تحريري صورت ڏيکارڻ لاءِ، ٻنهي صورتن مان ’ساڪن حرف صحيح‘ مٿان ’جزم‘ ڏيئي، ’گڏيل آوازن‘ کي تحريري صورت ڏنائون. جيئن:

سنڌي ۾ صورت

عَلْمُ
مَكْتَبُ
مَطْلَبُ

عربيءَ ۾ صورت

عَلَمٌ
مَكْتَبٌ
مَطْلَبٌ

مٿين لفظن ۾ ’ل‘، ’ڪ‘ ۽ ’ط‘ (۱) صورتن وارا آواز [لَمَ]، [ڪَت] ۽ [طَل] گڏيل آوازن ۾ ساڪن آهن.

سنڌيءَ جا استاد ۽ ماهر حالانڪ مٿيان لفظ ائين ئي لکندا آهن، جيئن مٿي ڏنل آهن، پر جزم جي اهميت ۽ استعمال کان غير واقفيت سبب، انهن لفظن جي ’هجي‘ ۾ ’ساڪن وينجن‘ کي متحرڪ (syllabic) ڄاڻائيندا آهن. مثال طور، مٿين لفظن جي هجي هيئن ڪندا آهن:

عَلْمُ: عين زير اِ، لام زير لِ، ميم پيش مٌ.... عَلِمُ

فِكْرُ: في زير فِ، ڪاف زير ڪِ، ري پيش رٌ.... فِڪَرُ

سنڌيدان نه صرف عربي لفظن جي جزن ۽ پڌن جي ’هجي‘ کان اثواق رھيا آهن، پر خالص سنڌي گڏيل آوازن کي به غلط پڌن ۾ ورهائي، انهن جي غلط هجي ڪندا آهن، يعني ٻن پڌن وارن لفظن (bisyllabic words) ۾

(۱) سنڌ ۾ ’ط‘ جو آواز (ت) آهي، ۽ ’ع‘ جو متبدل آواز نه هئڻ ڪري، وينجن [ع] جي بجاءِ، حرف علت [ا، اِ، آ، اُ، اَو وغيره] جو آواز ڪندا آهن.

اُچاريل گڏيل آوازن کي، غلط 'هجي' سبب، سُر ذريعي ٽوڙي، 'تن پدن وارو لفظ' (trisyllabic word) ڪري، هجي ڪندا آهن. مثال طور:

'هَلڪو'، 'ڌرتي' ۽ 'ڄمڪو' ٻن پدن وارا لفظ آهن، جن ۾ [ل]، [ر]

۽ [م] ساڪن آواز آهن. سنڌ جا ماڻهو پنهنجن اُچارن ۾ مٿيان آواز ساڪن

ڪندا آهن، پر 'صوتيات' ۽ 'هجي' جي اصولن کان بيخبر هئڻ سبب، سنڌ

جا اُستاد مٿين لفظن جي هجي هيئن ڪندا آهن:

هَلڪو: هي زير هَ، لام زير ل، ڪاف وا ڪو.... هَلڪو

ڌرتي: ڌال زير ڌ، ري زير ر، تي بي زير تي.... ڌرتي

ڄمڪو: چي زير ڇ، ميم زير م، ڪاف وا ڪو... ڄمڪو

دراصل انهن جي هجي هيئن ٿيڻ کپي (۱):

هَلڪو: هي لام زير هَل، ڪاف وا ڪو... هَلڪو

ڌرتي: ڌال ري زير ڌَر، تي بي زير تي.... ڌرتي

اهڙيون اوڻايو سرڪاري درسي ڪتابن ۾ گهڻيون نظر اچن ٿيون. سنڌي

پرائيمر ۽ پهرئين ڪتاب ۾ گڏيل آوازن کي يا ته سُر ذريعي ڌار ڪيو ويو آهي،

يا ڪن هنڌن تي انهن ساڳين گڏيل آوازن ۾ ساڪن وينجن مٿان جزم ڏني

ويئي آهي. انهيءَ مان اهو ٿو ظاهر ٿئي ته اهڙن لفظن جي تحريري صورت

(۱) سنڌي صورتخطيءَ جي ٻئي ڇاپي ۾ صفحي ۵۰ تي، حاشي ۾ ڄاڻايو ويو هو ته

/ هَلڪو/ لفظ جا پڌ ٿيندا /هَ+ لڪو/ ۽ /ڄمڪو/ جا پڌ ٿيندا /ڇ+ مڪو/ پر

وڌيڪ تحقيق ۽ ڊاڪٽر مرليڊر جيتلي، ڊاڪٽر روهڙا ۽ پروفيسر علي نواز جتوئي صاحب

جن جي راي، ۽ سائن ڪيل بحث کان پوءِ آڏ انهيءَ نتيجي تي پهتو آهيان ته پهرئين ڇاپي ۾

ڄاڻايل پدن جي تقسيم درست هئي، يعني:

لفظ	درست تقسيم	غلط تقسيم
هَلڪو	هَل+ ڪو	هَ+ لڪو
ڄمڪو	ڇم+ ڪو	ڇ+ مڪو

وقت، صوتياتي اصولن ۽ آوازن جي جوڙن (components) جي پابندي نه
ڪئي ويئي آهي. مثلاً؛

سنڌي پهرين ڪتاب

سنڌي پرائيمر

ڪچرو (۲)

ڪچرو (۱)

ڪٽري (۴)

ڪٽري (۳)

سُهڻا (۶)

سُهڻا (۵)

مٿين لفظن ۾ [چُر]، [تُر]، [هڻ] سنڌي صوتياتي نظام موجب گڏيل آواز

آهن، انهن جي سنڌي پهرئين ڪتاب واري صورتخطي درست آهي.

منڍ وارا گڏيل آواز ۽ جزم

لفظن جي وچ وارن گڏيل آوازن کان سواءِ ڪن لفظن جي

منڍ ۾ به گڏيل آواز، سنڌي صوتيات جي اصولن موجب

مڪن آهن. هيٺائين سنڌي ڪتابن ۾ منڍ وارن گڏيل آوازن

کي بلڪل ترڪ ڪيو ويو آهي. انهن جي برابر خبر تڏهن

پوندي، جڏهن لکيل صورت کي نظرانداز ڪري، اُچاريل

آوازن کي ٻڌبو ۽ انهن تي سوچيو. سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترن

ئي لفظن ۾ ڪي هيٺيان گڏيل آواز لفظن جي منڍ ۾ ڪم اچن ■

(۱) ابراهيم جويو: ”سنڌي پرائيمر“، ص: ۳۸.

(۲) ايضاً، ”سنڌي پهرين ڪتاب“، ص: ۱۵.

(۳) ايضاً، ”سنڌي پرائيمر“، ص: ۳۲.

(۴) ايضاً، ”سنڌي پهرين ڪتاب“، ص: ۱۵.

(۵) ايضاً، ”سنڌي پرائيمر“، ص: ۲۵.

(۶) ايضاً، ”سنڌي پهرين ڪتاب“، ص: ۲۰.

ٽا. مثلاً:

منڍ وارو گڏيل آواز	لفظ جو اچار
/پُر/	پُريمُ
/بُر/	بُرهَمَنُ
/ڏي/	ڏياري
/ڏي/	ڏيانُ
/بني/	پيارُ
/گني/	گيانُ
/ڪي/	ڪياري

سنڌي ڪتابن ۾ ’ڏيان‘، ’پيار‘ ۽ ’ڪياري‘ لفظن ۾ [ڏ]، [پ] ۽ [ڪ] کي ساڪن نه سمجهي، انهن کي متحرڪ بنائڻ لاءِ هيٺ [ا] سر ڏنو ويو آهي (۱)، حالانڪ [ڏي]، [بي] ۽ [ڪي] وغيره اُڌارن ورتل لفظن جو حصو آهن، پر ديسي صوتياتي نظام موجب گڏيل آواز آهن، جي سنڌي لفظن ۾ ديسي صوتياتي خصوصيتن جا حامل آهن (۲). انهن گڏيل آوازن ۾ پهريان ’جوڙ‘ ساڪن آهن، انهيءَ ڪري سنڌي ڪتابن ۾ درستيون اٿن جي گهڻي ضرورت آهي. مثلاً:

منڍ وارو گڏيل آواز	سنڌي ڪتابن ۾ ڪم ايندڙ صورت	درست صورت
/پُر/	پريمُ	پُريمُ

(۱) ابراهيم جويو: ”سنڌي پهريون ڪتاب“، ص ص ۱۲، ۱۴ ۽ ۱۶.

(1) Lachman Khubchandani, "The Phonology and Morpho-phonemics of Sindhi", M. A. Thesis, Pennsylvania University, 1961, P. 18.

ڏي /	ڏيان / ڏيائي /	ڏيان
ڏي /	ڏياري	ڏياري
اڃي /	ڀيار	ڀيار
اڳي /	ڳيان	ڳيان

پريم /، ڏيان / ۽ ڏيائي / لفظن ۾ پهريان ساکن آواز، ٻئي جوڙ سان گڏ، گڏيل آواز کان پوءِ ڪم ايندڙ سُر سان متحرڪ ٿين ٿا (۱).

۲۰۔ صاف سر ۽ جزم

سنڌي ڪتابن ۾ صاف سُرَنَ (۲). جي تحريري صورت ۾ به ’جزم‘ جو استعمال درست نه آهي. مٿي بيان ڪيو ويو آهي ته ’جزم‘، جنهن کي ’سڪون‘ به چئبو آهي، ان جو ڪم آهي ’ڪن ساکن وينجن آوازن کي تحريري صورت ۾ ڏيکارڻ‘. ڀلا اهو ڪيئن ٿو ممڪن ٿي سگهي ته سُر به خاموش يعني غير متحرڪ هجن؟ جيڪڏهن اهي غير متحرڪ نٿا ٿي سگهن ته پوءِ سرن جي لکيل صورتن مٿان جزم لکڻ يا جزم جي نشان ڏيڻ جي ضرورت ئي ڪانه آهي. اها اوڻائي ’جامع سنڌي لغات‘ ۾ به جاڳا نظر اچي ٿي (۳). سنڌي درسي ڪتابن ۾ لکت هن ريت آهي:

گيتَ (۴)، گڏجي، (۵) وسائي (۶)، سَپَراهيُون (۷).

(۱) هيءُ هڪ نئون ۽ فني بحث آهي، جنهن لاءِ لکيل صورتن تي نه، پر اُچاريل آوازن کي ٻڌڻ ۽ انهن تي سوچڻ جي ضرورت آهي.

(۲) ’صاف‘ مان هت مراد آهي سُر آهن، جيڪي گهڻا نه هجن، يعني non-nasalised.

(۳) نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: ”جامع سنڌي لغات“، جلد اول، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد ۱۹۶۰ع.

(۴) ابراهيم جويو: ”سنڌي پهريون ڪتاب“، ص ۵.

(۵) ايضاً

(۶) ايضاً

(۷) ايضاً ۽ ٻيڙو: ”جامع سنڌي لغات“ ۾ حرف علت مٿان جزم جو استعمال.

مٿين لفظن ۾ [اي]، [اي] ۽ [اُون] ڊگھا سر آهن، ۽ انهن جي مٿان جزم ڏيڻ درست نه آهي، مثلاً گيت، لفظ ۾ [گ] وينجن آواز پٺيان [اي] سر آواز اُچارڻ سان [گي] پڌ ٿئي ٿو. سر ته وينجن کي تحرڪ ۾ آڻين ٿا، ۽ اُهي خود هميشه متحرڪ هوندا آهن، انهن جو غير متحرڪ هئڻ ممڪن نه آهي. انهيءَ ڪري اهڙن زائد 'جزم' وارن لفظن جي درست صورت هيٺ ڏجي ٿي:

سنڌي ڪتابن ۾ عام صورت درست صورت جي سفارش

آهي	آهي (۱)
هيءَ	هيءَ (۲)
تيلي	تيلي (۳)
موري	موري (۴)
توري	توري (۵)
پير	پير (۶)

حاصل مطلب ته سرن جي لکيل صورتن مٿان، جزم جو استعمال غير ضروري آهي. اهڙيءَ طرح [او] سر جي لکيل صورت 'او' ۾ 'پيش'، 'و' جي مٿان اچڻ کپي، ۽ هت به جزم ڏيڻ جي ضرورت ڪانهي، جيئن: 'موري' ۽ نه ڪه 'موري'، جيئن سنڌي پرائيمر ۾ ڏنل آهي. هن ڏس ۾ گهڻن سرن جي بيان وقت پروفيسر ملڪاڻي به صاف نظر نٿو اچي. هو لکي ٿو ته پيش، 'ن' مٿان ڏيڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته 'چتون' لفظ جي هجي ڪرڻ

(۱) ابراهيم جويو: 'سنڌي پرائيمر'، ص: ۷.

(۲) ايضاً، ص: ۷.

(۳) ايضاً، ص: ۲۶.

(۴) ايضاً، ص: ۲۷.

(۵) ايضاً

(۶) ايضاً، ص: ۲۸.

مهل ٻار چوندا آهن؛ ”چي زير چ“ تي وا نون پيش تون“، انهيءَ ڪري ’نون‘ کان پوءِ ’پيش‘ چوڻ سان، ’پيش‘ ’نون‘ مٿان ڏيڻ کپي (۱). دراصل ’چئون‘ ۽ اهڙن ٻين لفظن ۾ ’ن‘ صورت، گهڻي وينجن طور ڪم آندل نه آهي، پر اهڙن لفظن ۾ ’ن‘، صرف گهڻي سر جي نشانيءَ طور ڪم آندل آهي، جيئن اڳ ۾ چيل آهي، مثلاً؛

گهڻو ڊگهو سُر

سائين

آسين

روان

چروڻ

صاف ڊگهو سُر

سائي

آسي

روا

چرو

مٿين لفظن ۾ [اي]، [ا] ۽ [او] ’صاف ڊگها سُر‘ آهن، ۽ [اين]، [ان] ۽ [اوڻ] گهڻا ڊگها سُر آهن، انهيءَ ڪري ’زير‘ يا ’پيش‘ سرن جي لکيل صورتن جي هيٺان يا انهن جي مٿان ڏيڻ کپي. جيتريقدر ملڪاڻي صاحب جي بيان ڪيل ’هجي‘ جو سوال آهي، ان ۾ تبديليءَ جي ضرورت آهي. جيئن؛

لفظ	عام (ديوان ملڪاڻيءَ جي اصول واري) هجي	درست تهجي جي سفارش
آهي	الف مد آ، هي بي زير، هي	--- ساڳي ---
آهين	الف مد آ، هي ي نون زير.	الف مد آ، هي بي زير نون،
هين		’هين‘

(۱) منگهارام ملڪاڻي: ماهوار سنڌو، ڊسمبر ۱۹۴۵ع، ص ۱۱ ۽ پڻ ڏسو: مارچ ۱۹۴۶ع، ص ۱۸، ۱۹ ۽ ۲۰.

روا	ري زيرَ، وا الف وا	--- ساڳي ---
روان	ري زيرَ، وا الف نون، وان	--- ساڳي ---
چرو	چي زيرَ، ر وا پيش، رو	--- ساڳي ---
چرون	چي زيرَ، ري وا نون پيش	چي زيرَ، ري وا پيش
	”رون“	نون، ”رون“ (۱)

اهڙيءَ طرح سنڌي ۾ ڪو به ڀڄا سر [اي] ۽ [او] به درست نٿا لکيا وڃن. مثلاً:

خيرَ جي بدران لکن خيرُ
 بيتَ جي بدران لکن بيتُ
 قومَ جي بدران لکن قومَ
 فوجَ جي بدران لکن فوجَ

انهن سڀني ۾ ’جزم‘ جي استعمال مونجهارو پيدا ڪيو آهي. هڪ غير سنڌي جڏهن سنڌي پڙهڻ ويهندو، تڏهن ’و‘ صورت کي وينجن سمجهندو، ۽ نه ڪو سُر ڇاڪاڻ ته سرن مٿان جزم ڪانه ڏئي ويندي آهي.

گهڻا سر ۽ جزم

(الف) پراڻن سنڌي ڪتابن ۾ گهڻي سُر واري ’ن‘ مٿان به جزم ڏئي ويئي آهي. مثلاً: آهين، آسين.

’آهين‘ ۾ ’ن‘ مٿان جزم جو استعمال ڏيکاري ٿو ته ’ن‘ ساڪن آهي، نه ڪو نون غنو، حالانڪ ساڪن وينجن [ن] ۽ گهڻي سُر واري ’ن‘ ۾ وڏو فرق آهي، مثال طور:

(۱) هجي ۾ تفاوت فقط ’اين‘ ۽ ’اون‘ گهڻن ڊگهن سُر جي صورت ۾ ڪيو وڃي ٿو. جنهن صورت ۾ ’ان‘ جي هجي ڪرڻ مهل سُر کان پوءِ ’ن‘ چيو وڃي ٿو (جيئن: ان) تنهن صورت ۾ ’اين‘ ۽ ’اون‘ جي هجي ڪرڻ وقت به ائين ڪرڻ گهرجي.

ساڪن وينجن [ن] گهڻي سر (حرف علت) وارو "ن"

سَنَتُ	آهين
هَنَسِ	تنهن
گهڻي	تڏهن

۲۱. وسرگ آواز

انگريزن جي ابتدائي زماني ۾ ڇپيل ڪتابن مان معلوم ٿو ٿئي ته ان دور جي سنڌي ڪتابن وسرگ آوازن جي صورتخطيءَ ۾ يڪسانيت جو خيال نه رکيو ويو هو، يعني ته ان دور جي ڪتابن صورتخطيءَ ۾ ڦيرگهر نظر اچي ٿي. سنڌيءَ جا [ل]، [ڙ]، [م]، [ن] ۽ [ڻ] آواز هيٺين لفظن ۾ وسرگ آهن. 'ڪالهر'، 'گاڙهو'، 'بانهو'، 'سامهو' ۽ 'ماڻهو' پر لفظن جي پڊن ۾ ڪيترن ئي مصنفن، [لهر]، [ڙهر]، [نهر]، [مهر] ۽ [ڻهر] کي وسرگ آواز نه سمجهي، [ل ۽ ه]، [ن ۽ ه]، [ڙ ۽ ه]، [م ۽ ه] ۽ [ڻ ۽ ه] کي ڌار ڌار آواز ظاهر ڪيو، ۽ انهن وسرگ آوازن کي سنڌي صورتخطيءَ ۾ سر جي ذريعي ڌار ڪري ڇڏيو، گويا آهي آواز وسرگ نه آهن. مثلاً:

ديوان آڌارام واري صورت (۱) درست صورت

پڙهيو	پڙهيو
ڳالهيون	ڳالهيون
سمهي	سمهي

(۱) منشي آڌارام: "سنڌي پهريون ڪتاب"، ص ۹، ۱۳ ۽ ۲۷.
ڪن صاحبن پڙهيو لفظ ۾ 'هر' مٿان جزم ڏني آهي، جزم جو اهڙو استعمال درست نه آهي ڇاڪاڻ ته جزم مان ائين سمجهيو ته [هر] ڌار ساڪن وينجن آهي. انهيءَ لحاظ سان [ڙهر] ۽ 'هر' جو گڏيل آواز سمجهيو، جو سنڌيءَ ۾ ممڪن نه آهي.

بلڪل ساڳيءَ طرح [ل]، [ڙ]، [م]، [ن] ۽ [ڻ] جي وسرگ آوازن:
 [لھڙ]، [ڙھڙ]، [مھڙ] ۽ [ڻھڙ] کان بيخبر هئڻ سبب سنڌيءَ جا ڪيترائي
 استاد وسرگ آوازن کي حرف علت ذريعي ڌار ڪندا آهن، ۽ ”هجي“ ڪندا
 آهن؛

(۱) پڙهيو: پي زير پ، ڙي زير ڙ، هي زير ه، ي وا يو = پڙهيو

(۲) سُمهي: سين پيش س، ميم زير م، هي ي زير هي = سُمهي

پر انهن لفظن جي درست هجي ٿيندي:

(۱) پڙهيو: پي زير پ، ’ڙه‘ زير ڙه، ي وا يو = پڙهيو

(۲) سُمهي: سين پيش س، ’مه‘ ي زير، مهي = سُمهي

جويو صاحب. جيتوڻيڪ ٻنهي آوازن جي وسرگ جوڙ کان واقف آهي (۱)،

پر هن به ڪيترن ئي لفظن جي صورتخطيءَ ۾ فرق ڏيکاريو آهي (۲). مثلاً:

آواز	جويي صاحب جو استعمال	جويي صاحب واري مقرر ڪيل صورتخطي	فرق
ڙه	ڙه (۳)	ڳاڙهو	
ڙه	ڙه	ڳاڙها	زير [آسر] ڪم آئي، [ڙه] کي [ڙ] ۽ [ه] ۾ ڌار ڪيو اٿس.
ڙه	ڙه	ڏاڙهوڻ	پيش [ا سر] ڪم آئي، (ڙه) کي [ڙ] ۽ [ه] ۾ ڌار ڪيو اٿس.
ڙه	ڙه	ڳوڙهي	زير [ا سر] ڪم آئي، (ڙه) کي [ڙ] ۽ [ه] ۾ ڌار ڪيو اٿس.

(۱) ابراهيم جويو: سنڌي پرائيمر، ص ۳۶ ۽ ۳۷.

(۲) ايضاً

(۳) ايضاً

دراصل سندس سنڌي پرائيمر ۾ هيٺيون ڏسيل درستيون ٿيڻ کپن:

جوبي صاحب واري صورت . درست صورت لاءِ سفارش

ڳاڙها	ڳاڙها
ڏاڙهوڻ	ڏاڙهوڻ
ڳوڙهي	ڳوڙهي
سنهي	سنهي
ملهوڻ	ملهوڻ

۲۲- شد

درسي ڪتابن ۾ 'شد' جي استعمال ۾ به يڪسانيت نه آهي. مثلاً؛ پهرئين ڪتاب ۾ 'اُن' ۽ 'ڪُن' لفظن تي 'شد' جو نشان (mark of gemination) نه ڏنو ويو آهي (۱)، ٻي ڳاڙهي هلي 'پَن' لفظ ۾ 'ن' تي 'شد' ڏيئي، 'پَن' لکيو ويو آهي (۲). عام طور سنڌي صورتخطيءَ ۾ 'شد' جي نشاني ڪم نه آندي ويندي آهي، حالانڪ اچار ۾ ڪي آواز، ڪن اصولن هيٺ (جن جو هت ذڪر ٿيو ڪيو وڃي) مشدد (geminated) ٿين ٿا. اهو هڪ جدا بحث آهي (۳)، جنهن جي هن ڪتاب ۾ گنجائش ڪانهي.

نتيجي طور چئي سگهجي ٿو ته سنڌي صورتخطيءَ ۾ فني لحاظ کان گهڻين ئي درستين جي ضرورت آهي.

(۱) ابراهيم جويو: سنڌي پهريون ڪتاب، ص ۱۱ ۽ ۱۶.

(۲) ايضاً ص ۷.

(۳) هن نڪتي تي هڪ ڌار مقالي لکڻ جي ضرورت آهي.

ببليو گرافي:

سنڌي ڪتاب

۱. مخدوم ابوالحسن
مقدمه الصلوات،
برٽش ميوزيم ۾ رکيل قلمي نسخو.
وڏو سنڌي وياڪرڻ، ڀاڱو ٻيون،
هندو پريس، ڪراچي، ۱۹۲۶ع.
سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ،
سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ۱۹۵۶ع.
سنڌي پرائيمر،
سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد مارچ ۱۹۶۲ع،
سنڌي پهريون ڪتاب،
سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد مارچ ۱۹۶۲ع،
مقالو، منصوره جي تاريخ جو هڪ باب،
سماهي مهراڻ، نمبر ۱، جلد ۱۰،
حيدرآباد، ۱۹۶۱ع،
بابنامو،
ايجوڪيشن ڊپارٽمينٽ پرنٽنگ پريس،
ڪراچي، ۱۸۶۹ع.
سنڌي پهريون ڪتاب،
ايجوڪيشن ڊپارٽمينٽ پرنٽنگ پريس،
ڪراچي، ۱۸۶۶ع،
مقالو، سنڌي زبان جي مختصر تاريخ،
۲. آڏواڻي پيرومل
۳. آڏواڻي پيرومل
۴. جويو محمد ابراهيم
۵. جويو محمد ابراهيم
۶. سيد حسام الدين
شاه راشدي
۷. ديوان ننديرام
۸. ديوان پريڊاس
۹. دين محمد وفائي

- مهران جون موجون،
پاڪستان پبليڪيشن، ڪراچي، ۱۹۶۴ع،
چچنامو،
۱۰. علي ڪوفي .
- سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ۱۹۵۴ع،
هندستان جي تاريخ،
۱۱. غلام علي قاضي
- سنڌ نيوز پرنٽنگ پريس ڪراچي، ۱۸۵۴ع،
سنڌي صوتيات،
۱۲. غلام علي الانا
- ادبيات پبليڪيشنز، حيدرآباد، ۱۹۶۷ع،
مقالو، سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد،
۱۳. غلام علي الانا
- سماهي مهراڻ، نمبر ۲، ۱۹۶۷ع،
سنڌي ٻوليءَ جي لهي،
۱۴. لوڪنات
- مساني روڊ، بمبئي ۱۹، ۱۹۵۹ع،
مقالو، وڻجارا،
۱۵. ليلو چنڊاڻي
- سماهي مهراڻ، نمبر ۳، ۱۹۶۷ع،
سڌاتوري ۽ ڪڌاتوري جي ڳالهه،
۱۶. ميران محمد شاه
- سنڌ نيوز پرنٽنگ پريس، ڪراچي، ۱۸۵۵ع،
سنڌي صرف ونجو،
۱۷. ميان محمد
- گورنمينٽ آف سنڌ پرنٽنگ پريس،
ڪراچي، ۱۸۶۰ع،
۱۸. مرزا قليچ بيگ
- سنڌي وياڪرڻ، جلد ۳،
سنڌي ادبي بورڊ، ۱۹۶۰ع،
۱۹. ميمڻ محمد صديق
- سنڌ جي ادبي تاريخ،
جلد اول، ڇاپو ٽيون،

- آر. ايڇ. احمد بردر، حيدرآباد،
۵۵-۱۹۵۴ع.
۲۰. منشي اڌارام
سنڌي پهريون ڪتاب،
ايجوڪيشن ڊپارٽمينٽ پرنٽنگ پريس،
ڪراچي، ۱۸۷۷ع
۲۱. ڊاڪٽر ممتاز حسين پٺاڻ
مقالو، سامي (عرب) تهذيب جي ارتقا
پر سنڌ جو حصو،
نئين زندگي، مارچ ۱۹۶۹ع،
ماهوار ”سنڌو“،
ڊسمبر ۱۹۴۵ع،
۲۲. ملڪاڻي منگهارام
سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ،
حيدرآباد، ۱۹۶۲ع.
۲۳. ڊاڪٽر نبي بخش خان
بلوچ
۲۴. ڊاڪٽر نبي بخش خان
بلوچ
۲۵
- جامع سنڌي لغات، جلد اول،
سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ۱۹۶۰ع،
اخبار تعليم،
جلد ۱۲، اپريل ۱۹۱۳ع.

اردو ڪتاب

۲۶. عبدالحق مولوي قواعد اردو،
انجمن اردو پريس، اورنگ آباد، ۱۹۲۶ع
۲۷. سيد سلمان ندوي عرب و هند ڪي تعلقات،
هندستان اڪيڊمي، اله آباد، ۲۹. ۱۹۳۰ع
۲۸. ابوالحسن مسعودي مروج الذهب و معاون الجواهر
اردو ترجمہ هندستان عربون ڪي نظرمين،
جلد اول، دارالمصنفين، اعظم گڑھ، ۱۹۶۰ع
۲۹. ابن نديم الفهرست،
ايضاً. جلد دوم، ۱۹۶۲ع
۳۰. اصطخري المسالك الممالك
ايضاً.
۳۱. بشاري مقدسي احسن التقاسيم في مرفته،
ايضاً. جلد اول، ۱۹۶۰ع
۳۲. بزرگ بين شهريار عجائب الهند،
ايضاً. جلد اول، ۱۹۶۰ع
۳۳. جاحظ "رساله فخر السوادن علي البيضان"
اردو ترجمہ،: جلد اول، ۱۹۶۰ع

انگریزی کتاب

34. Aitken, E.H., **Gazetteer of the Province of Sind.**
Mercantile Steam Press,
Karachi, 1907.
35. Bloomfield, L. **Language,**
George Allen and Unwin Ltd,
London, 1961.
36. Burton, R.F. **Sind and the races that inhabit
the Valley of river Indus,**
W.H. Allen & Co, London, 1851.
37. Daudpota
M.U., Dr. **An Article : Sindhi Literature,**
Published in **Cultural Heritage of
Pakistan.** Oxford University press,
London, 1955.
38. Edward, C,
Sachau, **Alberuni's India,**
Kegan Paul and Trench, Trubner,
London, 1910.
39. Ellis, B.H., **Report on the Education of Sind,**
Bombay. 1855.
40. Elliot, E.H., **History of India, Vol. 1,**
Trubner & Co, London, 1867.
41. Firth, J.R., **Papers in Linguistics 1934-51,**
Oxford University Press, London,
1957.
42. Frere, B, **Introductory Remarks on the
Report on Education in Sindh.**
Bombay, 1855.
43. James, C., **Scinde.,**
Melvill. **Administration of Scinde, East India
House, 1854.**

44. John Marshal, **Mohen - Jo- Daro and the Indus Civilization,**
Arthur Publication, London, 1931.
45. John Beames. **Comparative Grammar of the Modern Indo Aryan Languages of India.**
Vol.1. 1872.
46. Jairamdas, **Ancestry of Sindhi Language.**
Daulatram. New Delhi, 1957.
47. Kubchandani, **The Phonology and Morphophonemics of Sindhi,**
L.R., M.A Thesis, Pennsylvania University, 1961.
48. Khan, F.A., **Report on Bhambor Excavations,**
Department of Archaeology,
Govt: of Pakistan. Revised edition,
Karachi, 1963.
49. Paper, H.H, **The Writing System of Modern Persian,**
American Council of Learned
Societies, Washington, 1955.
50. Stack. G., **A Grammar of Sindhi Language**
American Mission Press,
Bombay, 1849.
51. Trumpp, E., **The Grammar of Sindhi Language.**
F.A. Brockhans, Leipzig, 1872.
52. William Bright. **The Urdu Writing System,**
American Council for Learned
Societies, Washington 1958.

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻُگ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻَ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:
انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪُندڙ، پاڙي، ڪاڻو، ڀاڄوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پڻ) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پڻ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پڻ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پڻ به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پڻ ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پڻ جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پڻ پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پڻن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پڻن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پڙهندڙ نسل . پڻ The Reading Generation

پَننَ کي گليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وس پٽاندڙ وڌ
 کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽
 ڇاپيندڙن کي همٿائن. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
 کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.
 شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٺ،
 پُڪار سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود
 جي مد مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرن ٿا.

... ..

ڄڻ ڄڻ ڄاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ چُپن ٿا؛
 ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهڙ چُپن ٿا؛

... ..

ڪالهه هُيا جي سُرخ گلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيت اُٿي، هي بم- گولو،

جيڪي به ڪٽين، جيڪي به ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرق نه آ، هي بيت به بم جو ساٿي آ،

جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته
 ”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه
 وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پَن جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَن نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پَن سڀني کي **ڇو، ڇا، ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
 پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَن پَن جو پڙلاءُ.“
 - اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

پڙهندڙ نسل . **پَن** The Reading Generation